

TARTU ÜLIKOOL
HUMANITAARTEADUSTE JA KUNSTIDE VALDKOND
AJALOO- JA ARHEOLOOGIA INSTITUUT
ÜLDAJALOO OSAKOND

Cäroly Saksakulm

MUHU PÜHA KATARIINA KIRIK 13. –14. SAJANDIL
Bakalaureusetöö

JUHENDAJA: PhD Anti Selart

TARTU 2016

SISUKORD

SISUKORD.....	2
SISSEJUHATUS.....	3
Uurimistöö teema põhjendus.....	4
Ülevaade allikatest	6
Töö ülesehitus	8
1. KIRIKU RAJAMISLUGU.....	9
1.1 MUHU MAALINNA VALLUTAMINE (JA KOHALIKU ELANIKKONNA RISTIMINE)	9
1.2 KIRIKU AJALUGU	12
1.2.1 Muhu kiriku rajamine – aeg ja rajaja(d).....	12
1.2.2 Trapetsiaalne hauaplaat ilmapuu, sõdalase ja sarve kujutisega.....	16
1.3 PÜHA KATARIINA.....	19
2. ARHITEKTUUR 13.–14. SAJANDIL	25
2.1 EHTUSMEISTRID.....	27
2.1.1 Kohaliku elanikkonna kaasatus.....	28
2.2 SKANDINAAVIA MÕJU	31
2.2.1 Ideoloogilised mõjutused	32
2.2.2 Arhitektuur ja sisustus	33
2.3 SAKSA ORDU MÕJU.....	35
2.3.1 Ideoloogilised mõjutused	36
2.3.2 Arhitektuur ja sisustus.....	38
KOKKUVÕTE.....	40
SUMMARY	42
KASUTATUD KIRJANDUS JA ALLIKAD	45
LISAD	51
Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks.....	54

SISSEJUHATUS

Läänemere ümbrus on olnud alati seotud mere ja üksteise lähedal paiknevate aladega. Kõigi ümbritsevate maade vahel valitsesid pikka aega küllatki head omavahelised suhted, seda küll aeg-ajalt mõningate eranditega. Suhted hakkasid teist suunda võtma 13. sajandil, kui Eesti aladel toimusid suured muudatused ning mitmed võõrvõimud pretendeerisid üha enam Eesti territooriumile.¹ Kuna siinsetel aladel domineerisid endiselt paganlikud uskumused, ootasid ees paljud ümberkorraldused. Millised need uskumused täpselt olid, on raske öelda kuna eestlaste paganliku aja uskumustest on loodud ettekujutused alles paarisaja aasta tagustest etnograafilisest üleskirjutustest.² Tihti seostatakse 13. sajandit just animismiteooriatega, mille puhul on domineerivaks usk hingedesse ja vaimudesse. Teisalt on rõhutatud ka animatismi, see tähendab usku looduse üldisesse elustatusse. Seda on aidanud tõestada arheoloogilised kaevamised hauapanustel, millest on leitud mitmeid viiteid uskumusele surnu hauataguse elu jätkumises.³

Mandri-Eesti ala ristiusustamine möödus kohaliku rahva seas suhteliselt rahulikult, välja arvatud mõne näitena Ugandis ja Sakalas, kus kehtestati vastuhakkude tõttu mitmed maksukohustused (kümnised, hinnused).⁴ Viimaseks proovikiviks jäid 1227. aastal veel saared. Nende seas käesoleva uurimistöo (põhi)osalisena ka Muhu, kus ristiusustamine lõppes üsnagi traagiliste tagajärgedega. Nimelt hukkus suur osa linnuses paiknenud kohalikust elanikkonnast.⁵ Mõni aeg hiljem toimunud rünnak Valjala suunas sundis sealse kohaliku

---

¹ Vt. lähemalt Heinz von zur Mühlen. Livland von der Christianisierung bis zum Ende seiner Selbständigkeit (etwa 1180-1561), *in*: Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltische Länder, hrsg. von Gert von Pischl. Berlin: Siedler, 1994. pp. 25- 170; Tiina Kala, Linda Kaljundi, Juhan Kreem [jt.]. Eesti ajalugu II, Eesti keskaeg, koost. ja toim. Anti Selart. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, 2012.

² Marika Mägi. Saaremaa muinasaeg 600-1227, *in*: Saaremaa 2. Ajalugu. Majandus. Kultuur, toim. Kärt Jänes-Kapp, Enn Randma, Malle Soosaar. Tallinn: Koolibri, 2007, siin lk. 74.

³ Enn Tarvel. Henrik ja tema aeg, *in*: Enn Tarvel, Ajalookimbatused, koost. Marten Seppel (Eesti mõttelugu 109). Tartu: Ilmamaa, 2013, siin lk. 164.

⁴ Anti Selart (koost. ja toim.). Eesti ajalugu II, lk. 52–53.

⁵ Vt. lähemalt, Enn Tarvel. Piiskopi-ja orduaeg 1227-1572, *in*: Saaremaa 2. Ajalugu. Majandus. Kultuur, toim. Kärt Jänes-Kapp, Enn Randma, Malle Soosaar. Tallinn: Koolibri, 2007, siin lk. 83.

elanikkonna rahumeelsemale alistumisele.⁶ Ristisõdijatel tuli seninägematult suurel hulgal paganate ümberusustamisega (ristimisega) tegeleda. Kuid vallutajatele osutus üllatavaks momendiks kohalike juba varasem tutvus ristiusuga (eelkõige kristliku sümboolikaga), mida kinnitavad ka arheoloogilised uurimused. Kuigi vallutuseelsete (enne 13. sajandit) loodud pühakodade olemasolu on küll oletatud ning väidetudki, puuduvad paraku kindlad tõendid mis neile viitaksid.⁷ Kõige enam on oletatud seda, et väliskaupmeestel võisid oma reisidel kaasas olla vaimulikud. Teise hüpoteesi kohaselt võisid vallutuseelselt eksisteerida niinimetatud kaupmeestekirikud⁸ või ka üksikud kristlikud kogudused, millel võisid olla oma kabelid või lausa kirikud.⁹ Kaupmeeskirikud kujutasid endast ülemeremeeste kirik-kaubahoove, mis rajati võõrkaupmeeste poolt ning enim esines neid 12.–13. sajandil Novgorodis, Smolenskis kui ka Visbys.¹⁰ Kuid säilinud tõenditest on mitmete leidude seas heaks näiteks ristripatsid, mis olid Muhus ja Saaremaal levinud juba enne ametliku kristianiseerumise algust.¹¹ Mis aga varasemal ajal puudus, oli kiriklik organisatsioon.¹²

Uurimistöö teema põhjendus

Üha enam uuritakse Eesti-ja Liivimaa ristiusustamise eelset perioodi, mil Saaremaal ja ka teistel siinsetel saartel olid tihedad sidemed Läänemere piirkonnas asuvate kaubalinnadega. Need sidemed säilisid veel mõnda aega ka pärast ristiusustamist. Armin Tuulse on väitnud seda, kuidas just Ojamaale iseloomulik stiil esines ka veel 15. sajandil mitmetes Tallinna hoonetes ja Padise kloostri plastikas.¹³ Läbi selliste arhitektuurinäidete, saame seletada ning ka näha mitmeid mõjutusi, mis on füüsilisel kujul kirikutes säilinud. Paljude ehitusobjektide puhul pole enam tänaseks päevaks algsest vormist palju säilinud, kuid sel juhul on abiks erinevad fotonäited varasemast ning ka vähesed allikalised käsitlused tollest ajast.

Uurimistöös lähtutakse eeldustest Skandinaavia mõjude osas kohaliku ideoloogia kujundamisel ning Muhu Püha Katariina kiriku ehitamisel. Siinjuures tasuks eelkõige uurida

---

⁶ Vt. lähemalt, Armin Tuulse. Karja meister Saaremaal ja Ojamaal (1962), *in*: Armin Tuulse. Linnad ja lossid, koost. Kadri Asmer (Eesti mõttelugu 114). Tartu: Ilmamaa, 2013, siin lk. 409; Anti Selart (koost. ja toim.). Eesti ajalugu II, lk. 30, 53–54.

⁷ Vt. lähemalt, Tarvel. Henrik ja tema aeg, siin lk. 167.

⁸ Selart (koost. ja toim.). Eesti ajalugu II, lk. 30.

⁹ Mari Loit. Trapetsiaalsed hauaplaadid Eestis. Tallinn: Muinsuskaitseamet, 2004, lk. 2–6.

¹⁰ Selart (koost. ja toim.). Eesti ajalugu II, lk. 30.

¹¹ Mägi. Saaremaa muinasaeg 600-1227, siin lk. 74.

¹² Ivar Leimus. *Iura christianorum* – Läti Henriku sõnakõlks või nõks paganate alistamiseks? – TUNA, 1. 2011, siin lk. 9.

¹³ Vt. lähemalt, Kersti Markus. Gotland ja Eesti? 13.sajandi kunstikontaktide uurimise võimalusest, *in*: Villem Raam. *Ars Estoniae medii aevi grates, Villem Raam, viro doctissimo et expertissimo*, koost. Kaur Alttoa. Rapla: Eesti Muinsuskaitse Selts, 1995, siin lk. 43.

just ehituslikke mõjutusi ja spekulatsioonid kultuslikke eesmärke (nt. trapetsiaalne hauaplaat primitiivse sõdalase figuuriga¹⁴). Viimase näite puhul esineb ka kristlikku sümbolikat, millega jõuame uurimuse teise osani — Saksa orduni — mis mängib samuti väga olulist rolli 13.–14. sajandil. Viimase puhul on säilinud rohkem kirjalikke allikaid ja kiriku seintel on säilinud mitmed kristlikud maalingud koos Saksa ordu motiividega.¹⁵ Käesoleva uurimuse puhul on oluline välja tuua peamised ideoloogilised ja arhitektuurilised taotlused eelkõige läbi Muhu kiriku konteksti. Antud uurimistöö abil üritangi vaadelda Muhu kirikut tema loomise ajal, mis leidis aset 13.–14. sajandil, ning seeläbi tõstatada sellest tulenevaid probleemkohti, mis pole seni sellisel määral käsitlemist leidnud.¹⁶ Sealhulgas kiriku tekkimise eeldused, mida seni pole kuigivõrd Muhule orienteerudes tehtud ning sellest tulenevalt on tähelepanuta jäänud ka kohaliku elanikkonna roll pühakoja rajamisel.

Olulisemad Muhu kirikut puudutavad uurimused on tehtud eelkõige mitmete kunstiajaloolaste poolt. Nende seas Armin Tuulse, Kersti Markus, Villem Raam, Kaur Altoa. Täiendavate allikmaterjalidena tulevad käsitusse ka mitmed teised teemakohased publitseeritud allikad ning sekundaarkirjandus.

Mitmed siinse bakalaureusetöö osad on edasiarendus minu varasemast proseminaritööst, mis samuti hõlmas Muhu kirikut. Kahjuks tuleb teha valikuid ning antud töö puhul terve Eesti ala kaasamine ja lisaks põhjalikum kiriku igapäevaelu puudutav osa, nõuaks juba omaette uurimusi. Kuid üldise mõistmise taustaks on kindlasti oluline välja tuua ka peamised motiivid eelkõige Saare-Lääne piiskopkonnas toimunud, kuid lühidalt ka Eesti aladel. Antud töö põhieesmärkideks on välja selgitada arhitektuurilised ja ideoloogilised taotlused 13.–14. sajandi kontekstis, miks ja kuidas Muhu kirik tekkis. Seetõttu mitmete igapäevaelu puudutavate küsimuste kaasamine nagu kiriku majandus, vaimulikkond jms käsitlemine, jäävad siinse uurimistöös marginaalseks.

Töö eesmärgiks oleks läbi Muhu kiriku (uuringu) välja selgitada sealseid kiriklikke olusid, mis olid mõjutatud mitmetest teguritest, nende seas erinevad sõjad (tulekahjud, rüüstamised jms), füüsikalised-looduslikud tegurid (vihm, hallitus). Paraku on Muhu kirikule, mis on kunsti-, ning üldajalooliselt väga oluline arhitektuuriteos, viimastel aastakümnetel küllatki vähe tähelepanu pööratud. Seeläbi juhtida läbi siinse töö tähelepanu mitmetele uutele

---

¹⁴ Altoa. Saaremaa kirikud, lk. 54.

¹⁵ Vt. lähemalt, Villem Raam. Ühest vähetuntud kunstiloost Muhu saarel. – Kunst, nr. 64/2, 1984, lk. 52, 56.

¹⁶ Vt. lähemalt, Kersti Markus; Tiina-Mall Kreem; Anu Mänd. Eesti kirikud I. Kaarma kirik. Tallinn: Muinsuskaitseamet, 2003, lk. 29.

aspektidele Muhu kirikuloo juures. Sealjuures kajastada neid läbi Skandinaavia ja Saksa Ordu arhitektuuriliste ning mõttelooliste mõjutuste, mis on abiks Muhu kirikuloo täiendamisel. Samas läbi mitmete teiste Muhu kiriku naabruses asuvatele pühakodadele on tekkinud palju uut täiendavat infot.¹⁷ Kuid ka sel puhul pole võimalik terviklikult taastada üldpilti kuna sellest ajast pärinevad allikad on äärmiselt lünklikud.

Uurimistöö puhul oleks oluline välja selgitada ka Muhu saare poliitiline positsioon Muhu kiriku rajamise perioodil. Nimelt kas ja millisel määral oli Muhu esil piirkondlikes halduskeskustes. Selle asjaolu uurimine aitaks täiendada mõningaid varem esinenud lünki ning aitaks mõista kiriku kujunemise puhul mitmeid aspekte.

Ülevaade allikatest

Siinses ülevaates on käsitluse all eelkõige ainelised allikad nagu arheoloogia, ehitusajalugu ja kunstiajalugu, mis vahendavad meile teavet erinevate sotsiaalsete ja kultuuriliste arengute ning kaasaegsete seas levinud mõtteviiside kohta.¹⁸ Seega läbi interdistsiplinaarse lähenemise, mis ühendab endas stiili, ikonograafiat, poliitilist- ja sotsiaalajalugu, mentaliteeti ja liturgiat, saab jõuda kõige lähemale soovitud uurimistulemusteni.¹⁹ Kindlasti on terviklikku üldpilti küllaltki keeruline saavutada, kuid läbi eelpool nimetatud viiside saab püstitatud eesmärgini kõige lähemale jõuda.

Kuna käesolevas uurimistöös on vaatluse alla võetud uuritavate perioodidena 13.–14. sajand, siis kohalikul tasandil koostatud ja säilitatud allikmaterjale oli Eesti aladel suhteliselt vähe. Seda eelkõige seetõttu, et siinsetes piirkondades koostati üsna vähe kirjalikke allikaid ning paraku nendestki on väga suur hulk hävinenud.²⁰ Eriti kesine on seis eestikeelse katoliku kirikukirjandusega (hagiograafia jms.), mis on küllaltki puudulik ning antud perioodist seda ei eksisteeri. Kuid olukord on parem võõrkeelse kirjanduse osas. Seega praegune uurimistöö eeldab ka mitmete sarnaste allikaliste ja (sekundaar)kirjanduslike materjalide läbi töötamist.²¹ Arheoloogiliste allikate puhul tasuks säilinud materjalidesse suhtuda küllaltki ettevaatlikult,

---

¹⁷ Vt. lähemalt Kaur Alttoa. 101 pühakoda. Tallinn: Varrak, 2015; Alttoa, Kaur. Saaremaa kirikud. The churches on the island of Saaremaa. Tallinn: Kunst, 2003; Markus; Kreem; Mänd. Eesti kirikud I. Kaarma kirik. Tallinn: Muinsuskaitseamet, 2003.

¹⁸ Selart (koost. ja toim.). Eesti ajalugu II, lk. 17.

¹⁹ Markus; Kreem; Mänd. Eesti kirikud I, lk. 29.

²⁰ Selart (koost. ja toim.). Eesti ajalugu II, lk. 18.

²¹ Enn Tarvel. Henriku motiividel, *in*: Enn Tarvel. Ajalookimbatused, koost. Marten Seppel (Eesti mõttelood 109). Tartu: Ilmamaa, 2013, siin lk. 183.

kuna mitmed paganlikud sümbolid on tõlgendatud kristlikena ning ka vastupidi.²² Unustada ei tasuks ka seda asjaolu, et keskajast säilinud kirikutes olevad kivid kannavad endas palju enam infot kui vähesed säilinud allikmaterjalid.²³

Tasuks tähele panna ka fakti, et nimetatud perioodil omas olulist osa info edasi kandmisel suuline meetod, mis annab seda enam ruumi rohketele spekulatsioonidele.²⁴ Nende allikate puhul peaks olema kõige kriitilisem, kuid nad omavad rohkem väärtust rahva mälu kajastajana vähemalt paarisaja aasta tagusesse aega ning võivad aidata täiendada situatsiooni puudutavat ning taastavat infot.²⁵ Kuid suuremal või väiksemal määral on üldajaloolises käsitluses säilinud ka kõrvalisi allikad, nende seas mitmed visuaalsed allikad, mis on abiks ajalookirjutuse uutele radadele juhatamisel. Seega oleksid visuaalsed allikad midagi enam kui lihtsalt „tühimike täitjad“.²⁶ Oluline oleks siinkohal ka visuaalsete allikate mõiste avardamine, seda eelkõige keskaegset konteksti silmas pidades. Tavapärast on nende all mõeldud vaid pilte, kuid antud perioodi omapärasid arvestades tuleb kunstiliselt kujundatud objektidena veel käsitleda kivist linnuseid, kirikuid²⁷ ning linnades esindushooneid. Kuna teadupärast olid sellised ehitised kohalike silmade jaoks midagi ennenägematult suurejoonelist, siis rajati need teadlikult visuaalse mõjukuse suurendamiseks ka sobivasse looduslikku keskkonda. See tähendab, et vajalik oli neist tuleneva sõnumi õige tõlgendamine.²⁸

Eelkõige Liivimaal, aga ka Eesti aladel on pühakute kultust küllaltki vähe uuritud²⁹, mistõttu antud uurimuses tuleb suuresti mitmetele püha Katariinat puudutavatele analoogidele toetuda. Nende abil on võimalik jõuda lähemale temale, mis hõlmab püha Katariinat siinse piirkonna kontekstis. Seejuures tasuks täheldada seda, kas ja millisel määral avaldas eelpool nimetatud pühak mõju kohalikule kogukonnale.

---

²² Vt. lähemalt: Tarvel. Henrik ja tema aeg, *in*: Enn Tarvel. Ajalookimbatused, koost. Marten Seppel (Eesti mõttelood 109). Tartu: Ilmamaa, 2013, lk. 168.

²³ Vt. lähemalt, Markus; Kreem; Mänd. Eesti kirikud I, lk. 29.

²⁴ Toomas Karjahärm. Oleviku minevikud. Ajaloolase käsiraamat. Tallinn: Argo, 2010, lk. 58.

²⁵ Enn Tarvel. Ajaloolase analüüsist, *in*: Enn Tarvel. Ajalookimbatused, koost. Marten Seppel (Eesti mõttelood 109). Tartu: Ilmamaa, 2013, siin lk. 59.

²⁶ Kersti Markus. Kuidas propageerida risticõda visuaalselt? Taanlaste risticõjast Eestisse 12. sajandi lõpus ja 13. sajandi algul sakraalse ehituskunsti vahendusel. – Kunstiteaduslikke uurimusi kd.24/3-4. Tallinn, 2015, siin lk. 44.

²⁷ Samas, siin lk. 7.

²⁸ Samas, siin lk. 8.

²⁹ Anu Mänd. Saints' Cults in Medieval Livonia, *in*: The clash of cultures on the Medieval Baltic frontier, ed. by Alan V. Murray. Burlington: Ashgate, 2009, siin p. 198.

Töö ülesehitus

Käesoleva uurimistöö esimeses peatükis käsitletakirikirikuga seotud ajalugu. Muhu kiriku rajamise puhul on oluline ka sealne eellugu, miks ja kuidas pühakoda just sinna rajati. Selles osas tulevad esmalt käsitlemisele eeldused ning põhjused Muhu Maalinna vallutamise juures. Sealt edasi aga järgnevate sündmuste käik, mis viib lõpuks Muhu Püha Katariina kiriku loomiseni. Käsitlemisele tuleb ka kiriku patroon püha Katariina Aleksandriast ning tema roll kiriku ideoloogiliste taotluste edastamisel. Mõningaid kultuslikke eesmärke näitab ka haruldane trapetsiaalne hauaplaat inimfiguuri ja odaga, mis esindab uue ja vana sümbioosi vallutusjärgsel ajastul.

Teises peatükis tuleb vaatluse alla Muhu kiriku loomislugu läbi erinevate ideoloogiliste ning arhitektuuriliste taotluste. Eelkõige tulevad käsitlemisele Skandinaavia ja Saksa ordu mõjutused, kuid arhitektuurilises plaanis lisaks veel ka tsisterlaste ja dominiiklaste ehitustraditsioonilised mõjutused. Käsitlemisele tulevad ka kohalike kaasatus ehitustööde juures ning neid juhendanud ja kiriku loomises tähtsat osa täitnud välismaised ehitusmeistrid.

Käesoleva bakalaureusetöö valmimisel sooviksin tänu avaldada oma juhendajale Anti Selartile, kes andis palju kasulikke näpunäiteid töö valmimiseks. Lisaks sooviksin tänada Helen Peili inglise keelse summary tõlkimisel.

1. KIRIKU RAJAMISLUGU

1.1 MUHU MAALINNA VALLUTAMINE (JA KOHALIKU ELANIKKONNA RISTIMINE)

Euroopas oli kristianiseerumine 12.–13. sajandiks suures osas aset leidnud. Jäänud olid veel Läänemere regioonis asuvad paganlikud, seni veel vallutamata Eesti- ning Liivimaa alad, mille osas võõrvallutajatel süvenes aja jooksul huvi nende alade hõivamiseks. Kogu kristianiseerumise edenemine omas suurt osa eurooplaseks muutumise protsessist, kuigi keskajal puudus otsene Euroopa kontseptsioon.³⁰ Olulist osa etendasid lisaks ka informatsiooni levik ja üha suurenev inimeste liikumine ning lisaks majanduslike sidemete kasvamine Läänemere piirkonnas.³¹ Muhu saar, asudes strateegiliselt olulises paigas, osutus samuti mitmete uute võõrvallutajate huviobjektiks. Saartel küllaltki pikka aega esinenud isevalitsemises nähti suurt ohtu ja seda olid tõestanud ka mitmed vallutus- ja sõjaretked Mandri-Eestisse.³² Linnuse enda olemasolu viitab Enn Tarveli sõnul hästi laabuvale ühiskondliku organisatsiooni eksisteerimisele,³³ mis ühtlasi võiks iseloomustada ka tolleaegset Muhu ühiskonda. Nii mõnelgi korral üritati Saaremaale pääseda, seega ilmselt ka Muhusse, kuid ilma suuremate tulemusteta.³⁴ Alles 1227. aasta veebruaris õnnestus sellele lõpp teha, kui leidis aset ligi 6 päeva kestnud Muhu maalinna (*Castrum Mone*) vallutamine. Oma retke alustasid Pärnu lähedalt riialaste initsiatiivil sakslastest, liivlastest, lätlastest ja eestlastest koosnev vägi. Saare- ja Muhumaa poole liikus aga kroonik Henriku sõnul ligi 20 000 meheline vägi, mis on ilmselge liialdus. Muhusse jõuti 9 päevaga ja seda läbi mitmesuguste katsumuste.³⁵ Sealjuures toimus mere ületamine läbi suure vaeva, kroonik Hendriku sõnul „jää, mis oli lõunatuultest ja vihmavetest, mis olid siis üle ujutanud, ja järgnenud pakasest sile kui klaas. Ja suure vaevaga läksid nad üle mere, kuni jõudsid lõpuks röömustades Saaremaa randa.“³⁶

---

³⁰ Thomas Linkvist. Christianisation and State-Building in the Baltic Sea Area, *in*: Der Ostseeraum und Kontinentaleuropa 1100-1600: Einflussnahme - Rezeption – Wandel, hrsg. von Detlef Kattinger...[et al.]. Schwerin: Helms, 2004, pp. 9–16.

³¹ Selart (koost. ja toim). Eesti ajalugu II, lk. 26.

³² Samas, lk. 51–53.

³³ Enn Tarvel. Ühiskondlikud suhted Eestis II aastatuhande algul, *in*: Enn Tarvel. Ajalookimbatused, koost. Marten Seppel (Eesti mõttelood 109). Tartu: Ilmamaa, 2013, siin lk. 206.

³⁴ Mägi. Saaremaa muinasaeg 600-1227, siin lk. 68.

³⁵ Tarvel. Piiskopi-ja orduaeg 1227-1572, lk. 83–93.

³⁶ Tarvel. Piiskopi-ja orduaeg 1227-1572, lk. 83–93; Henriku Liivimaa kroonika, tõlkinud Richard Kleis, toim. ja komm. Enn Tarvel. Tallinn, 2013. (edaspidi HLK) XXX.4. (lk. 178).

Soovides ühe öö puhata, puutusid ristisõdijad kokku ka Muhu linnuse elanikega. Kui nad olid muhulaste rahu- ning ristiustamisega seotud pakkumised tagasi lükanud, alustasid ristisõdijad rünnakut linnuse suunas. Hoolimata kohalike palvetest, ei halastatud kellelegi ning kättemaksuiha Mandri-Eestis korraldatud segadustele ja väidetavatele võltssoovidele (ristida laskmine, rahupalved jms) ei allunud.³⁷ Liivimaa Vanema riimkroonika sõnul hukkus ligi 2500 inimest (mehed, lapsed, naised).³⁸ Tähelepanu väärib asjaolu, et rünnakul kasutasid ka muhulased kiviheitemasinaid ning ka teisi sõjalis-tehnilisi uuendusi, mis olid ühed murrangulisemad leiutised viimaste aastate jooksul. Ristisõdijate poolt tapeti palju kohalikke elanikke (väidetavalt lausa kõik elanikud), kogu linnus pandi põlema ning rööviti kõike, mis oli vähegi väärtuslik.³⁹ Oluline on siinjuures ka see asjaolu, et ristiustku pööramine ei omanud nende jaoks tähtsust vaid olulisem oli eelnimetatud kättemaksuhimu saarlaste ning muhulaste varasemate rüüsteretkede eest.⁴⁰ Mitmed hiljem avastatud peitleid on samuti tõestuseks vallutajate rüüsteretkedest. Muhu linnusest on avastatud peitleid, mille esemeid on dateeritud küll 1209. aastasse, kuid mis kulumisjälgi arvesse võttes võiksid olla hilisemal ajal maetud, suure tõenäosusega 1227. aasta piiramise käigus.⁴¹ Sellega oli allutatud üks piirkondlik keskus⁴² ning edasi mindi Saaremaa väidetavalt võimsaima linna Valjala poole.⁴³

Kuuldused Muhu traagilistest sündmustest jõudsid ka Valjalasse tänu ühele ellujäänud muhulasele. Nimelt oli ta end ristisõdijaks maskeerununa suutnud põgeneda ning teatanud saarlastele juhtunud sündmustest. Kuuldes, mis oli Muhu linnuses aset leidnud, pidasid saarlased paremaks rahu paluda ning nõustuda enda ristimisega. Lisaks võeti sakslaste poolt pantvangi mitmed kohalike liidrite pojad ja rahvast ristiti pühitsetud vaadist võetud veega, mitte tavapärase vette kastmisega.⁴⁴ Seega oli algust tehtud edasisteks etappideks Saaremaa kirikute, nende seas ka Muhu kiriku, kujunemisloos. Nii olid 1227. aastal sõlmitud allaheitmislepingutega kohustused kohalike ja kiriku vahel justkui vastastikuselt fikseeritud

---

³⁷ Samas.

³⁸ Antud asjaolu võib pidada äärmiseks liialduseks, kui võtta arvesse Muhu linnuse suurust, kuhu poleks sellisel hulgal inimesi ära mahtunud. Liivimaa vanem riimkroonika, tõlk. ja komm. Urmas Eelmäe, tead. toim. Enn Tarvel. Tallinn: Argo, 2003, värss 1665 (lk. 43.), (edaspidi LVR).

³⁹ Tarvel. Piiskopi- ja orduaeg 1227–1572, siin lk. 83.

⁴⁰ Samas.

⁴¹ Ivar Leimus. Läänemere kristlikud paganad. – Tuna 4/2009, siin lk. 5, 7.

⁴² Mägi, Marika. At the crossroads of space and Time. Graves, changing society and Ideology on Saaremaa (Õsel), 9th–13th centuries AD. Tallinn: 2002, pp. 15–170.

⁴³ Kuigi ükski (arheoloogiline) tõend ei viita sellele, et Valjala oleks olnud suurim ning võimsaim linn(us) Saaremaal. Suurust arvestades, oli Muhu linnus isegi suurem. Tarvel. Piiskopi- ja orduaeg 1227–1572, siin lk. 84; HLK, XXX.5. (lk. 180).

⁴⁴ Tarvel. Piiskopi- ja orduaeg 1227–1572, siin lk. 84; Eelmäe (tõlge). LVR, värss 1680-1685 (lk. 43).

ning näiliselt formaalselt paigas. See avaldus kiriku poolt paraku kohaliku rahva ristiusustamiskohustuse ning vastaspoole andamiskohustusega kirikule. Tegelikult olid asjad võrdsusest kaugel ning lepingute ühepoolsus ja ebavõrdsus avaldusid alles aja jooksul.⁴⁵

Muhus, kus sealse maalinna vallutamine (2.–3. veebruaril 1227. aastal) tähendas vallutussõja mõttes lõppu, ei peeta ajalooliselt ning ideoloogiliselt nii tähtsaks, kui paar päeva hiljem toimunud Valjala kapitulatsioon. Nii Muhu kui ka Valjala kirikute erakordselt varajast rajamist võib antud ristosõja-järgses perioodis äärmiselt oluliseks pidada.⁴⁶ Seda eelkõige Saaremaal kuid ilmselt ka Muhus, kus olid sügavalt juurdunud ise- ja eneseteadvus, mida süvendasid autonoomia ning vastuhakud uue võimu vastu.⁴⁷ Sel perioodil olid nad veel ka sõjaliselt küllaltki arvestatav jõud, seda ka rahvusvahelisel tasandil.⁴⁸ Muhu saar ise läks täielikult ordu mõju alla alles 1254. aasta märtsis, kui piiskopi ning ordumeistri asemiku vahel toimus viimane suurem maade jagamine.⁴⁹ Sealjuures piiskopile jäid täies ulatuses kõik võimalikud õigused.⁵⁰ Lõplikult võis kihelkonnas võim täielikult üle minna piiskopi ning võõrvallutajatest lääniisandate kätte alles pärast Jüriöö ülestõusu järgseid sündmusi 1343.–1345. aastal.

Kuna suured rüüstamised ning mässud levisid suhteliselt kiiresti Põhja-Eestis olevatelt Taani kuninga aladelt edasi ka Lääne- ja Saaremaale, siis pidi Saksa ordu midagi ette võtma, et oma võimu taas kindlustada. Mässud suruti suhteliselt kiiresti maha ning ordu saavutas suurema ning kindlama ülemvõimu kui kunagi varem.⁵¹ Tõestuse varasema perioodi suhtelisest iseseisvusest annavad mitmed omavahelised lepingud, mis sõlmiti vahetult pärast mitmeid ülestõuse kohalike poolt 13. sajandi jooksul.⁵² Näiteks Vana-Preisimaa paganlikel aladel oli väga oluline rahu kristlaste ja paganate vahel, mis tagas neile edaspidiseks suurema edu. Ka Eestis mõistes võib pidada edukaks just neid aegu kui osaliselt paganlike saarlaste ja uute võõrisandatest maavaldajate vahel olid toimivad rahuperioodid, mida kinnitasid ka vastavad rahulepingud.⁵³ Pärast Saksa ordu ülemvõimu kehtestamist 14. sajandi I poole lõpus, kadusid

---

⁴⁵ Tarvel. Piiskopi-ja orduaeg 1227–1572, siin lk. 85.

⁴⁶ Raam. Ühest vähetuntud, lk. 51.

⁴⁷ Selart (koost. ja toim.). Eesti ajalugu II, lk. 80; Raam. Ühest vähetuntud, lk. 51.

⁴⁸ Tarvel. Piiskopi-ja orduaeg 1227–1572, siin lk. 82.

⁴⁹ Samas, lk. 91.

⁵⁰ Selart (koost. ja toim.). Eesti ajalugu II, lk. 85.

⁵¹ Bartholomäus Hoeneke. Liivimaa noorem riimkroonika 1315–1348, koost. Sulev Vahtre. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960, siin lk. 39.

⁵² Vt lähemalt Jüri Uluots. Eestlaste lepingud võõrastega 13. sajandil (1935), *in*: Jüri Uluots. Seaduse sünn, koost. Hando Runnel (Eesti mõttelugu 59). Tartu: Ilmamaa, 2004, lk. 58–94.

⁵³ Piotr Oliński. Die Franziskaner und ihre missionarischen Aktivitäten, *in*: Cura animarum. Seelsorge im Deutschordensland Preußen, hrsg. Stefan Samerski. Köln [etc.]: Böhlau Verlag, 2013, siin p. 102.

Saaremaal küllaltki äkki ära ka trapetsiaalsed hauaplaadid, millega sai ühtlasi lõpu ka Ojamaa meistrite kõrgaeg.⁵⁴

Samas ei saanud ristisõdijate vallutusretkest tulenev ideoloogiline taust ehk ristisõja ühe põhiargumendina välja toodud ristiusustamine (paganate allutamine) tulla kohalikele üllatusena — seda eelkõige tulenevalt põliselanike juba varasemast tutvusest ristiusuga.⁵⁵ 12. sajandil võis siinsetel aladel esineda üksikuid inimesi, kes olid küll ristitud, kuid ei kuulunud ühegi kristliku organisatsiooni alla.⁵⁶ Samas ei saa välistada ka seda võimalust, et ristimine võis siinsetel aladel siiski toimuda kuid siiani pole märkimisväärseid tõendeid selle kinnituseks leitud.

1.2 KIRIKU AJALUGU

1.2.1 Muhu kiriku rajamine – aeg ja rajaja(d)

Eestisse hakati pärast vallutusperioodi lõppu rajama arvukalt kirikuid, mis varieerusid oma suuruse, ehitusplaanide ning samuti (ideoloogiliste) taotluste poolest. Tavapäraseks kujunes see, kui mitmed pühakojad läbisid oma ehitusperioodi jooksul kavandi muudatusi või lausa ümberehitusi, kuna ehitustööd võisid kujuneda aastakümnete pikkuseks.⁵⁷ Erandiks pole siinjuures ka Muhu kirik, mis samuti läbis oma esimese kahe sajandi jooksul mitmeid muudatusi.

Pärast vallutusperioodi lõppu, hakkasid avalduma esimesed poliitilise staatuse ning sotsiaalse manifestatsiooni ilmingud.⁵⁸ Mitmed uued kristlikud normid — eelkõige elu ja hauatagust elu puudutavad — hakkasid aja jooksul mõjutama inimeste argipäeva. Nende seas mitmeid avalikke, rituaalseid ning sotsiaalseid tavasid: matmisriitused, abielu ja isegi

---

⁵⁴ Uuesti osalesid ojamaalased alles Pirita kloostrirajamisel. Sten Karling. *Baltikum och Sverige, in: Antikvariska studier III. Kungl. Vittershets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, del 65.* Stockholm: Wahlström & Windstrand, 1948, siin s. 131.

⁵⁵ Selart (koost. ja toim). *Eesti ajalugu II*, lk. 77.

⁵⁶ Samas, lk. 28.

⁵⁷ Samas, lk. 323.

⁵⁸ Mägi. *At the crossroads*, pp. 27–34.

söömisharjumusi.⁵⁹ Esimeste seas avaldusid need muudatused eelkõige paigas kuhu kirikud kavatseti rajada. Kristlased eelistasid rajada pühakojad enamasti „paganate“ kultuspaikadesse⁶⁰ — (h)iiied, ohverduspaigad. On arvatud, et ka Muhu kirik asus muistse muhulaste pühapaiga asukohal, kuna see paikneb ümbritsevast pisut kõrgemal alal. Kuid pühapaigad asusid ka visuaalselt silmatorkamatutes paikades või suuremates metsasaludes. Ühise tunnusena paiknesid muistseid (h)iiropaigad enamasti külasüdamikel lähistel⁶¹ ning võttes arvesse Muhu kiriku vahetut lähedust Viira küla kalmeleidudega⁶² saame oletada, et praegune kiriku asukoht võis olla muistne kogukondlik pühapaik. Uued pühakojad pakkusid senistele maastikul esinenud dominantidele, milleks olid varasemalt kivikalmed, teatavat konkurentsi. Kuna inimesed olid sellega harjunud, et nende esivanemad asuvad kindlas ning harjumuspärasel paigas, siis võis neile üleminek uetele kristlikele traditsioonidele selle võrra ka lihtsam olla. Samas võis neil tekkida ka lootus pääseda uude ning võimalik, et ka paremasse paradiisi.⁶³ Lisaks pühakoja rajamispaigale, oli järgmine etapp kiriku ehitusmaterjalide valikus. Kui vanematesse ning suurema tähtsusega piirkonna keskustesse rajati kivikirikuid koheselt pärast ristiusustamist, siis vähemtähtsamatesse alampiirkondadesse ehitati algselt vaid puitehitised.⁶⁴ Kvaliteetse kivi (dolomiidi) hea kättesaadavus ning ka lihtne töödeldavus, olid samuti soodustavateks asjaoludeks, miks 13.–14. sajandi Saare- ja Muhumaal ehitustegevus laialdaselt aset leidis.⁶⁵

Muhu (kivi)kiriku esmamainimine on kajastatud 14. sajandil kirjutatud Hermann von Wartberge kroonikas, kus vend Otto tegi annetuse Muhu kirikule (*Hic dotavit ecclesiam in Mone*).⁶⁶ Vend Otto all on ilmselt mõeldud ordumeister Otto von Lautenbergi (ordumeister 1263–70), keda võib sellega seoses pidada kiriku tellijaks. Seda eelkõige tehtud annetuses osas ning Muhu kiriku rajamisdaatumitega (1267). Mida võiksid kinnitada ka mitmed uuringud, mis on pühakojas läbi viidud ning mis tõestavad kiriku rajamist 13. sajandi lõpus – 14. sajandi

---

⁵⁹ Haki Antonsson; Ildar H. Garipzanov. Introduction: the veneration of saints in early Christian Scandinavia and Eastern Europe, in: *Saints and their lives on the periphery. Veneration of Saints in Scandinavia and Eastern Europe (c.1000-1200)*, ed. by Haki Antonsson, Ildar H. Garipzanov. Belgium: Brepolis, 2010, p. 1.

⁶⁰ Markus; Kreem; Mänd. Eesti kirikud I, lk. 87.

⁶¹ Selart (koost. ja toim). Eesti ajalugu II, lk. 331.

⁶² Vt. lähemalt, Mägi. At the crossroads, pp. 27–34.

⁶³ Kersti Markus. Mentaliteedimuutused Saaremaal muinasaja lõpul, in: *Sõnadesse püütud minevik. In honorem Enn Tarvel*, koost. Priit Raudkivi ja Marten Seppel. Tallinn: Argo, 2009, siin lk. 76.

⁶⁴ Mägi. At the crossroads, pp. 27–34.

⁶⁵ Pesti; Rikas. Saaremaa ajaloo- ja kultuurimälestised, lk. 55–56, 72.

⁶⁶ *Hermanni de Wartberge Chronicon Livoniae*, tõlk. ja toim. Ēvalds Mugurēvičs. Riga: Latvijas Vēstures Institūta Apgāds, 2005, lpp. 56–57 (edaspidi HWCL).

alguses.⁶⁷ Kuid lisaks puukirikule, on mitmed uurijad nagu Villem Raam ja Kersti Markus veendunud ka selles, et lisaks praegusele kivikirikule on eksisteerinud ka varasem kirik, millele viitavad nende sõnul mitmed asjaolud. Nimelt praeguse kiriku osade ehitusjärjekord, kus ehitust on alustatud pikihoonest, millest tavapäraselt ei alustatud. Enamasti alustati töid kooriruumist, kuid antud juhul see on hiljem ehitatud ning läbi selle asjaolu saame oletada, et pikihoone on ehitatud varasema kooriruumi külge. Paraku uue kivikiriku teises ehitusetapis varasema esikiriku hoone lammutati. Uued meistrid, kes töötasid nii Muhu kui ka Karja kiriku juures, viisid lõpuni pikihoone ehituse ning rajasid uue lõpmikuga kooriruumi, mis ühendati võidukaarega. Samas on uurijad eriarvamusel esikiriku materjalide valikus. Nimelt Villem Raami sõnul võis esikirik olla puidust⁶⁸ kuid Kersti Markus välistab selle tulenevalt liialt sügavast müüritisest, mis võiks pigem kuuluda varajasele kivikirikule.⁶⁹ Villem Raami 1983. aasta algupoolel läbi viidud kaevamistöodel leiti kivimüür, mis ei kuulu praeguse kooriruumi ega pikihoone juurde. Kuna antud müür oli palju sügavam kui oleks kivikiriku puhul vaja olnud, siis Raam oletas varasema puukiriku seost.⁷⁰ Markuse sõnul võib seda pidada pigem varasema esikiriku juurde kuuluvaks osaks, kuid leiab, et lõpliku vastuse annaks korralik ehitusarheoloogia.⁷¹ Loodetavasti aja jooksul viiakse läbi mitmeid uusi ning põhjalikemaid uuringud, mis aitaksid lõplikult mitmetele ehituslooliste küsimustele vastata. Samas ka tehnoloogia abil oleks võimalik rekonstrueerida väidetava esikiriku algset põhiplaani, mida paraku senini pole tehtud.

Teisalt oleks võimalik ka versioon, et Wartberge kroonikas nimetatud kiriku puhul on tegemist varakult hävinenud puust algkirikuga ning praegune kirikuhoone on ehitatud alles pärast Jüriöö ülestõusu (1343–1345).⁷² Seda võiks kinnitada ka asjaolu, et 13. sajandi algupoolel polnud kivitöötlus Eesti-ja Liivimaa maapiirkondades veel nii levinud kui see oli antud sajandi lõpus.⁷³ Lisaks puudus ka kohalik meisterkond enne kivikiriku rajamist, kuna kohalikel puudus vastav kvalifikatsioon ning teadmised sellise tööde tegemiseks. Kivimeistrid

---

⁶⁷ Vt. lähemalt, Villem Raam. Muhu kiriku ehitusloolise positsioonist, *in*: Arhitektuuripärandi uurimisest Eesti NSV-s. 17.mai 1985.a. Tallinnas toimunud teoreetilis-praktilise konverentsi materjalid. Tallinn: Valgus, 1987. lk. 31–81.

⁶⁸ Raam. Muhu kiriku ehitusloolise, lk. 31–34.

⁶⁹ Markus. Mentaliteedimuutused Saaremaal, siin lk. 68–69.

⁷⁰ Pesti; Rikas. Saaremaa ajaloo-ja kultuurimälestised, lk. 72; Markus. Mentaliteedimuutused Saaremaal, siin lk. 68; Raam. Muhu kiriku ehitusloolise, siin lk. 31–34.

⁷¹ Markus. Mentaliteedimuutused Saaremaal, siin lk. 68.

⁷² Pesti; Rikas. Saaremaa ajaloo-ja kultuurimälestised, lk. 55–56, 72; Vt lähemalt, *Hermann de Wartberge Chronicon Livoniae* (HWCL), lpp. 56–57.

⁷³ Armin Tuulse. Kabelitest katedraalideni, *in*: Armin Tuulse. Linnad ja lossid, koost. Kadri Asmer (Eesti mõttelugu 114). Tartu: Ilmamaa, 2013, siin lk. 381.

saabusid alles siis kui hakati rajama praegust kivikirikut.⁷⁴ Oletusi varasemast puukirikust saab teha ka seetõttu, et Muhu kiriku seest leitud vundamendifragmentidel puudub side praeguse kivikirikuga. Ühtlasi on Muhu kirik üks väheseid pühakodasid Eestis, mille puhul on säilinud puidust alkosasid (seda varasema vundamendifragmentide juures).⁷⁵ Mis teeks sellest ühtlasi ühe harukordse näite Eesti kirikute seas, kus kivikiriku juures on säilinud originaalosi võimalikust varasemast esikirikust. Seda on soodustanud eelkõige piisavalt niiske pinnas, mis võimaldab maa sees säilitada erinevaid materjale. Teiste seas puitu, nahast esemeid ning ka riideosi.⁷⁶

Voldemar Vaga sõnul võis Muhu kirik võlvimata hoonena eksisteerida juba 13. sajandi lõpus ning võlviti alles 14. sajandi teisel poole.⁷⁷ Seega võisid mitmed seinamaalingud olemas olla juba enne lae võlvimist ja kinnitaksid ka mitmete uurijate ütlusi maalingute valmimisajast. Seega Villem Raami spekulatsioonid Muhu esikirikust, mis võis samuti omada kivist osi, võivad tõele vastata. Eriti veel kui arvestada 1983. aastal läbiviidud kiriku vundamendi uuringutega, mis paigutavad Raami sõnul leitud iseseisva müüritise puust esikiriku lääneseina vundamendiks.⁷⁸

Muhu kiriku puhul on kehvast seisust eelkõige maalitud seinadekoor, millele sai saatuslikuks just 20. sajandi II pool. Seda läbi mitmete õnnetuste nagu 1941. aasta sõjatuli, millele järgnevalt oli kirik ligi 15 aastat ilma katusega. See mõjus laastavamalt just kooriruumis paiknenud maalingutele. Terviklikuna säilides oleksid need üheks asendamatuks visuaalseks allikmaterjaliks.⁷⁹ Samas avasid need võimaluse pühakoja välimusuurimuslikeks vaatlusteks. Need kinnitasid lõplikult Voldemar Vaga spekulatsioone, et kiriku seinad dateeritakse 13. sajandi lõppu ning võlvistik 14. sajandi II veerandisse.⁸⁰ Uue katuse sai kirik alles 1957. aastal. Kuid üheks osaks maalingute seisu halvenemisele oli ka inimfaktor. Nimelt 1969.–1974. aastatel läbi viidud ebaõnnestunud konserveerimistööd Moskva restauraatorite poolt, mistõttu halvenes dekoori seisukord veelgi. Oma mõju oli juba teinud katuse puudumine 15 aasta vältel

---

⁷⁴ Markus. Mentaliteedimuutused Saaremaal, siin lk. 67–69.

⁷⁵ Alttoa. 101 Eesti pühakonda, lk. 166.

⁷⁶ Selart (koost. ja toim.). Eesti ajalugu II, lk. 17.

⁷⁷ Vaga. Üldine kunstiajalugu, lk. 290.

⁷⁸ Raam. Muhu kiriku ehitusloolisest positsioonist, siin lk. 31–34.

⁷⁹ Villem Raam. Eesti arhitektuur II. Läänemaa. Saaremaa. Hiiumaa. Pärnumaa. Viljandimaa. Tallinn: Valgus, 1996, lk. 72; Kaur Alttoa. Saaremaa kirikud, lk. 47.

⁸⁰ Raam. Muhu kiriku ehitusloolisest, siin lk. 31–32; Voldemar Vaga. III Feodaalne killustatus. Linnakindlused, linnused, kirikud, kloostrid ja ühiskondlikud hooned, *in*: Eesti arhitektuuri ajalugu, peatoim. Harald Arman. Tallinn: Eesti Raamat, 1965, lk. 96–97.

ning vihm, pidev niiskus, hallitus on vaid vähestest negatiivsetest külgedest miks osa kirikust on praegu kehvast seisus.⁸¹

1.2.2 Trapetsiaalne hauaplaat ilmapuu, sõdalase ja sarve kujutisega

Tulenevalt oma paiknemisest erimõjuliste ideoloogiate vahel, on Muhu kui paljude kultuuride segunemispaik, mille üheks väljenduslaadiks on mitmete varasemate elementide esinemine paganliku kui kristliku kultuuri põimumisest.⁸² Nende seas inimfiguuriline, trapetsiaalne hauaplaat, mis levisid Euroopas 7.–14. sajandil, kõige enam aga 11.–13. sajandil.⁸³ Osa teadlasi paigutab Muhu kiriku hauaplaadi muinasaega, tulenevalt mitmetest paganlikest sümbolitest, mis selle peal paiknevad.⁸⁴ Samuti ollakse uurijate seas ka teisel seisukohal, et sellist tüüpi hauaplaate hakati Eesti aladel valmistama alles pärast Saksa ning Skandinaavia ristisõdijate vallutusi, umbes 13. sajandi alguses. Kui võttes arvesse asjaolu, et ristiusk polnud eestlastele vallutuseelsel perioodil tundmatu, siis nimetatud hauaplaadid võisid ühtlasi tähistada ka kristlikke matuseid. Heade näidetena on Pöide, Valjala, Kaarma ning Muhu kirikutes asuvad kristliku ning paganliku segasümbolikaga hauaplaadid, mis võisid kuuluda kohalikule eliidile ning on viimaste uuringute järgselt dateeritud vahetult ristiusustamisjärgsesse aega.⁸⁵ Antud asjaolu viitaks taas sellele, et saartel asuv kristlastest eliit võttis kristliku mentaliteedi kiiresti omaks. Sellele viitavad ka kristliku kombe kohaselt lääne suunaline matmine ning laibamatuste levimine. Seega ei saa välistada võimalust, et trapetsiaalsete hauaplaatide loomise tõene periood võis olla ilmselt eelnevate seisukohtade vahepealne tõde.⁸⁶

Muhu kiriku rajamist muistsele muhulaste pühapaigale võiksid kinnitada ka mitmed teised tõendid. Pühakoja juurest on avastatud mitmeid muinasleide ja sealsed, eelkõige paganliku sümbolikatega esindatud hauakivid kui ka erinevad ehted, viitavad sellele, et tegemist on olnud muistse muhulaste pühapaigaga. Mitmete leidude seas on lisaks luudele ka pronksist helmes, ketilülid ja palju muud. Nende leidude põhjal ongi oletatud, et tegemist võis olla muinasaja lõpust pärineva kalmistu/matmis- või pühapaigaga. Analooogne seis on olnud ka

---

⁸¹ Raam. Eesti arhitektuur II, lk. 47.

⁸² Mänd. Saints' Cults, p. 191; Loit. Trapetsiaalsed hauaplaadid, lk. 2.

⁸³ Loit. Trapetsiaalsed hauaplaadid, lk. 2.

⁸⁴ Markus. Mentaliteedimuutused Saaremaal, lk. 59.

⁸⁵ Markus. Mentaliteedimuutused Saaremaal, lk. 59–78; Loit. Trapetsiaalsed hauaplaadid, lk. 2–4.

⁸⁶ Loit. Trapetsiaalsed hauaplaadid, lk. 2.

Valjala kiriku juures Saaremaal, kust samuti on avastatud muinasaegne kalmistu ja ka sealne kirik rajati tõenäoliselt muistsele matusepaigale.⁸⁷ Kuid lisaks neile tõenditele edastab ka hauaplaat ise mitmeid tegureid, mis aitavad lähemale viia saarlaste ja muhulaste ettekujutlusest surmajärgsest elust. Nii on selleks suhteliselt hiljuti Muhu hauaplaadilt avastatud kolmikkaare motiiv, mida esineb Saaremaal veel Valjala ja Pöide kiriku hauaplaatide puhul.⁸⁸ Villem Raami sõnul, võis nii Muhu kui Valjala kiriku kavatise omapärane nõudlikkus olla kultuslikult inspireeritud, kuid samaaegselt arvestati sealjuures vähemalt samal määral ka poliitilisi eesmärke.⁸⁹ Kultuslike eesmärke võib eeldada seetõttu, et mõlemad kirikud on oletatavasti rajatud muistsete pühapaikade asukohale ning see võis ajendada kohalikke jätkama harjumuspärasel paigas juba uue usu vastuvõtmist. Kuigi formaalselt kuulus võim edaspidi Saksa ordule, siis tegelikult oli võim kohalike käes kuni Jüriöö ülestõusuni.⁹⁰

Paganliku ja kristliku sümbolikaga trapetsiaalne hauaplaat⁹¹ on primitiivse sõdalasefiguuri ja joogisarvega⁹² ning sarnaseid inimfiguurilisi kujutisi on leitud 7.–8. sajandist pärinevatelt Ojamaa ruunikividelt. Eesti näidetest on huvitavaimad ka Läänemaal asuvad Hanila kiriku trapetsiaalsed hauaplaadid, mille puhul on samuti küllaltki raske määratleda nende täpselt pärinemisaega. Seda nii kristlike- kui ka paganlike sümbolite segunemise tõttu.⁹³ Kuid lisaks eelpool nimetatud sümbolitele, täiendavad hauaplaati kristlike motiividena rist ja kalmekuhjatis, millest viimase puhul võib tegemist olla Ojamaa eeskujust lähtudes, esivanemate kalme kujutisega. Nimelt saarlastel ja muhulastel, nagu ka ojamaalastel, võisid veel pikka aega pärast ristiusustamist säilida traditsioonilised ristiusustamise eelsed kombed, kus kivialmed võisid kohalikele nende kultuuririkast minevikku meenutada.⁹⁴

Muhu trapetsiaalset hauaplaati on peetud kõige vanemaks kohalikul tasandil säilinud hauaplaadiks, seda tulenevalt dekoori konarlikule käsituslaadile kui ka varasemale sekundaarsele kasutusele.⁹⁵ Varasemate kulumisjärgede järgi plaadi esiküljel, on oletatud osalist välistes tingimustes paiknemist ning ka seda, et see võis olla hauaplaadiks kividest laotud

---

⁸⁷ Alttoa. 101 Eesti pühakoda, lk. 174.

⁸⁸ Markus. Mentaliteedimuutused Saaremaal, lk. 60.

⁸⁹ Raam. Ühest vähetuntud, lk. 51.

⁹⁰ Alttoa. 101 Eesti pühakoda, lk. 174; Raam. Ühest vähetuntud, lk. 51; Selart (koost. ja toim.). Eesti ajalugu II, lk. 80.

⁹¹ Vt lähemalt, LISAD *joonis. 1*. Trapetsiaalne hauaplaat ilmapuu, sõdalase ja sarve kujutisega.

⁹² Alttoa. 101 Eesti pühakoda, lk. 167.

⁹³ Samas, lk. 105.

⁹⁴ Markus. Mentaliteedimuutused Saaremaal, lk. 61–66.

⁹⁵ Raam. Muhu kiriku ehituslooliseist, lk. 52; Markus. Mentaliteedimuutused Saaremaal, lk. 61.

hauaplaadile.⁹⁶ Hetkel paikneb kõnealune hauaplaat Muhu kiriku pikihoone lääneseina juures asuva trepikäigu ukse kohal seinasillutisena, kuhu sisse see müüriti ilmselt 1270. aasta paiku, kui sai valmis pühakoja suurejoonelisema osana pikihoone.⁹⁷ Ühtlasi on see ka ainus inimfiguuriline hauaplaat Muhus ja Saaremaal. Varasemalt oli ka Pöide kirikus trapetsiaalne hauakivi, mis valmistati Karjas tegutsenud meistri poolt.⁹⁸ Sealjuures Muhu hauaplaadil olevad figuurid tegi ilmselt kohalik kivimeister,⁹⁹ sealse eliidi esindajatele. Kuna kohalikul tasandil võisid meistrid tekkida alles pärast välismaiste meistrite saabumist, siis on mõistetavad algelised, küllaltki rohkemad kivitöötlused. Lisaks saab oletada ka seda, et hauaplaadil olevad motiivid võivad pärineda Muhus esinenud visuaalkultuurist.

Kõige enam levinud oli neist hauaplaadil kujutatud rist, mis oli Saaremaa kui 12.–14. sajandi keskpaiga suurima rauatootja seas levinud kuju. Rist võidi luua hauaplaadile nii, et kasutati rauast risti kui šabloon. Seega on hauaplaadil olevat risti käsitletud pigem kristliku sümbolina kuna esinevad ilmselged tunnused, mis viitavad nimetatud kujutise protsessiooniristik olemisele.¹⁰⁰ Sellised ristid olid levinud ka Ojamaal, kus need paiknesid keskaegsete kirikuportaalide uste sepistel.¹⁰¹ Tuntuimaks neist võib varasematest näidetest olla Träkumla kiriku ukse rist, mis oli keskajal levinud tava kohaselt punaseks värvitud ning võis sellega sümboliseerida Kristust kui ust, mille kaudu ootas sinna sisenejat ees õndsakssaamine. Mille kaudu saame järeldada, et uks sümboliseeris ühest maailmast teise astumist ning võis pärineda juba viikingiaegsetest pärimustest. Seega pidi see olema kohalikele muhulastele mõistetav motiiv kuna taolisi ukse motiive on küllaltki palju alles jäänud.¹⁰² Kuna mitmed viikingiaegsed kontaktid on korduvalt tõestusi leidnud, siis võis Muhus samuti sellest ajast pärinevad jooned veel säilinud olla.

Paganlike sümbolitena on käsitletud kolme ülejäänud objekti: joogisarve, oda ja uksemotiivi, kuigi viimase puhul oletatakse ka kristlikke motiive.¹⁰³ Mitmete sümbolite tõlgendamine võib jääda tänapäeva inimestele mõistmatuks kuna meie mälus pole enam

---

⁹⁶ Markus. Mentaliteedimuutused Saaremaal, lk. 68.

⁹⁷ Raam. Muhu kiriku ehitusloolise, lk. 52; Markus. Mentaliteedimuutused Saaremaal, lk. 61; Loit. Trapetsiaalsed hauaplaadid, lk. 6.

⁹⁸ Hetkel paikneb Pöide hauaplaat Kuressaares, Saaremaa muuseumis. Markus. Mentaliteedimuutused Saaremaal, lk. 65; Alttoa. Saaremaa kirikud, lk. 75.

⁹⁹ Markus. Mentaliteedimuutused Saaremaal, lk. 64, 77.

¹⁰⁰ Samas, lk. 77.

¹⁰¹ Loit. Trapetsiaalsed hauaplaadid, lk. 10; Markus. Mentaliteedimuutused Saaremaal, lk. 69.

¹⁰² Markus. Mentaliteedimuutused Saaremaal, lk. 69–70.

¹⁰³ Samas, lk. 59–78.

keskaegse inimese maailmanägemust ning –taju.¹⁰⁴ Muhu kiriku hauaplaadi keskel asub ilma- või päikesepuu, mis sümboliseerib päikest ning nelja ilmakaart. Puu tüvi ise aga moodustab ilmatelje – maailma püsivuse väljendaja. Seda ilmapuud ongi seetõttu peetud paganlikuks, kuna tegemist on rahvusvaheliselt levinud paganliku päikesekultuse sümboliga.¹⁰⁵

Trapetsiaalsed hauaplaadid on ühtlasi Eestis ühed vanimad säilinud raidkivi näited, mis vajaksid kindlasti veel täiendavate uuringute läbiviimisi.¹⁰⁶ Muhus on neid erinevas seisukorras säilinud lausa kaheksa, mis teevad sellest ühe suurejoonelisema trapetsiaalsete hauaplaatide kogu.¹⁰⁷ Kuigi Muhu kiriku inimfiguuriga trapetsiaalsel hauaplaadil on kristlik kontekst, omab ta siiski paganlikku tausta, mille abil kohalikud üritasid kahte erinevat maailma üksteisele lähendada.¹⁰⁸ Seega loodi uus pühakoda juba muistsele pühale maa-alale, mis aitas soodustada edaspidist kristliku ideoloogia pinda, kuna varasemalt oli paigal kultuslik tähendus juba olemas. Edasine kristluse juurutamine võis läbi selle palju mõjusamalt kulgeda ning seeläbi kohalikke kristlikule maailmale veelgi lähemale viia.

1.3 PÜHA KATARIINA

Pühakud omasid keskaegses maailmas äärmiselt olulist rolli, kus neid peeti taevasteks eeskostjateks ja nendega kaasnes hädas avitajate kultus. Eesotsas kohaliku piiskopi, katedraali ja kohaliku kirikuga, säilis katedraali kultuur fundamentaalsena ning tõstis kogu keskaja vältel esile pühakutekultust.¹⁰⁹

Inimeste igapäevaelus omasid pühakud väga olulist osa, kus neist sõltus rahva heaolu, edu, tervis ja usuti ka seost eluringi osas. Kuivõrd nad olid ülimalt olulised, siis neid austati kõige suurejoonelisemalt, luues neile altareid, peeti nende auks jumalateenistusi ning otsiti nende poole pöördudes abi ka rasketel aegadel. Mitmed aspektid mängisid oma rolli miks just teatud piirkonnas saavutas mõni pühak suure populaarsuse. Nende seas neitsi Maarja, kes

---

¹⁰⁴ Loit. Trapetsiaalsed hauaplaadid, lk. 6.

¹⁰⁵ Altoa. Saaremaa kirikud, lk. 52.

¹⁰⁶ Loit. Trapetsiaalsed hauaplaadid, lk. 4.

¹⁰⁷ Vt. lähemalt, Sirje Simson, Riigi kaitse all olevate vallasmälestiste kaitsekohustuse teatis. Muinsuskaitseamet: Ruhnu, 5. oktoober 2008, lk. 1–49.

¹⁰⁸ Markus. Mentaliteedimuutused Saaremaal, lk. 76–78.

¹⁰⁹ Anna Minara Ciardi. Saints and cathedral culture in Scandinavia c.1000–c. 1200, *in: Saints and their lives on the periphery. Veneration of Saints in Scandinavia and Eastern Europe (c.1000–1200)*, ed. by Haki Antonsson, Ildar H.Garipzanov. Belgium: Brepolis, 2010, siin p. 51.

saavutas erakordselt suure populaarsuse Liivimaal alatest 12. sajandi lõpus ja säilitas selle keskaja lõpuni.¹¹⁰ Enamasti tulenesid pühakute populaarsuse levimisel mitmed tegurid, mis olid mõjutatud erinevate asjade kokkulangemisest nagu geograafiline ja ka ajaline kontekst. Oma osa oli ka pühaku enda seotusest mõne kindla piirkonnaga kuid, seda Liivimaa kontekstis esineb seda küllaltki harva, kus kohalik pühak saavutas suure populaarsuse ning pühenduse mõnes pühakojas.¹¹¹ Siinsetes piirkondades omasid pigem tähtsust võõrmõjudest tulenevad pühakud, kes jõudsid siinsetele aladele hansakaubanduse-, Saksa- ja vaimulike ordude tegevuse kaudu ning Skandinaaviast ja Saksamaalt. Kuna nende tegevus siinsetel aladel oli kõige aktiivsem, siis üsna pea kinnistusid mitmed nende traditsioonides levinud ning armastatud pühakud.¹¹² Nende seas ka Muhu kiriku patroon püha Katariina.

Muhu kirik on teadupärast oma nime pärinud keskajal väga armastatud pühakult — Püha Katariinalt Aleksandriast (u 287/290–305 m.a.j), kes oli levinud ning populaarne naispühak kogu (Õhtumaade) kristlikus maailmas.¹¹³ Kuna keskaegne pühakutekultuur oli küllaltki nüansirikas, siis tema valimist just Muhu kiriku patrooniks, saab vaadelda mitmest küljest. Seda enam, et antud oluline osa pühakuteloost tekkis läbi küllaltki konservatiivsete kiriklike institutsioonide, mis omasid pühakuteloost tekkimisel ning arenemisel äärmiselt suurt osa, siis läbi nende saame seletada mitmeid mõjutusi. Seega suuresti tänu kiriklikele institutsioonidele toimusid edasised arengud pühakuteloos,¹¹⁴ mis kujundasid need selliseks nagu me täna teame.

Katariina elulugu kujutab endast tüüpilist neitsist märtri legendi, mis olid ja on ka siiani pühakute elulugusid kujutaval ajateljel populaarsed.¹¹⁵ Kuigi on ülimalt raske, kui mitte võimatu kindlaks teha isikut, kellel tema erakordne legend põhineb. On usutud, et ta oli 4. sajandil elanud märter.¹¹⁶ Muhu kiriku puhul võis see ka üks põhjustest olla miks Katariina oli sobilik nii paganlikku Muhu ühiskonda. Kuna pühaku enda imepärasest eluloost suutis neiu mitmeid paganlikke inimesi ümber veenda kristlusesse astumiseks. Muhu kiriku kaitsepühakuks valiti just nimelt P. Katariina Aleksandriast, kes teatavasti oli õpetlaste kaitsepühak. Ühe võimalusena võis ta valituks osutada Eesti keskaja kontekstis juba eelnevalt

---

¹¹⁰ Mänd. *Saints' Cults*, siin p. 197–199.

¹¹¹ *Ibid.*

¹¹² Selart (koost. ja toim.) *Eesti ajalugu*, lk. 272.

¹¹³ McMahon. *Pühakud*. Kunst, ajalugu, ilmutused, tõlge Maarja Kaaristo. Tallinn: Varrak, 2008, lk. 172–175.

¹¹⁴ Ciardi. *Saints and cathedral*, pp. 39–40.

¹¹⁵ McMahon. *Pühakud*. Kunst, ajalugu, ilmutused, lk. 172–175.

¹¹⁶ Esimene kirjalik allikas Katariina kohta pärineb alles 500 aastat hilisemast perioodist. McMahon. *Pühakud*. Kunst, ajalugu, ilmutused, lk. 172–175.

mainitud Katariina populaarsusega siinses regioonis. Lisaks väärtustati pühakut ka dominiiklaste juures, kelle peamiseks eesmärgiks oli jutlustamine – skolastiliste tõdede propageerimine.¹¹⁷ Seetõttu on mõistetav miks püha Katariina on ka Tallinna dominiiklaste kloostri patroonpühak.¹¹⁸ Kuigi on säilinud vähe allikaid, saab teha oletusi, et dominiiklased olid Eesti aladel ühtlasi ühed kõige viljakamad orduvennad oma jutlustamistegevusega. Lausa nii viljakad, et see jäi nii mõnelgi korral ette ka Saksa ordule.¹¹⁹

Püha Katariina oli Neitsi Maarja kõrval keskaja Liivimaal üks populaarsemaid pühakuid. Seda, kas ta oli kiriku patroon juba keskajal, ei saa me kahjuks kindlalt väita kuna ka paljude teiste pühakodade säilinud dokumentide puhul pole kahjuks tihti välja toodud tolleaegseid kiriku patroonpühakuid.¹²⁰ Kuivõrd maakirikute puhul nagu ka Muhu, on väga vähe andmeid keskaegsetest kaitsepühakutest, siis paraku ei oska me öelda kes võisid nendeks 13.–14. sajandil olla.¹²¹ Muhus pole ka hilisematest aegadest säilinud lisapatroone või kaitsepühakuid senini suudetud tuvastada. Mitmetel kirikutel vahetusid patroonid aja jooksul ning seega ei saaks (täpselt) väita kas esines mõni lisapatroon, kes oli antud kiriku puhul juba eelnimetatud perioodil kajastatud.¹²²

Lisaks mitmetele teistele sarnasustele, jagavad Muhu ja Karja kirikud ka ühist patrooni – Püha Katariinat Aleksandriast.¹²³ Patroonpühak maakirikus valiti tavaliselt maaomaniku ja hoone ehituse algataja poolt: piiskopi, kloostri või Saksa ordu eliidi poolt. Seda tema tugeva ja samas traagilise naismärtrist pühaku eluloo tõttu, mis sobis ideaalselt Muhu linnuses aset leidnud traagiliste sündmuste taustale. Arvestades ka seda, et patroonpühakud toimisid kui pühaduse eeskujud ning seeläbi võisid olla abiks kohaliku piirkonna gruppidentiteedi kasvatamisel,¹²⁴ siis sellega võis püha Katariina katta kohalikud vajadused pühakukultuse osas. Universaalselt levinud pühakute populaarsust aitas tõsta nende roll eestkõnelejatena.¹²⁵ Nad aitasid inimesi tuua üksteisele lähemale ja sellega kasvatada katoliku kiriku mõjuvõimu nendes piirkondades. Samuti võis see toimida ka Muhu kiriku puhul, eriti kui võttes arvesse Muhut kui

---

¹¹⁷ Raam. Ühest vähetuntud, lk. 51.

¹¹⁸ Samas, lk. 56.

¹¹⁹ Raam. Ühest vähetuntud, lk. 51; Selart. Eesti ajalugu II, lk. 259.

¹²⁰ Markus. Keskaegne kunst, lk. 72–77; Mänd. Saints' Cults, siin p. 198.

¹²¹ Mänd. Saints' Cults, p. 206–207.

¹²² Selart (koost. ja toim). Eesti ajalugu II, lk. 274–275.

¹²³ Vt. lähemalt, Altoa. 101 Eesti pühakoda, lk. 162–169.

¹²⁴ Antonsson; Garipzanov. Introduction, siin p. 8; Mänd. Saints' Cults, siin p. 205.

¹²⁵ Ciraldi. Saints and cathedral, siin p. 59.

ühte Saare-Lääne piiskopkonna halduspiirkonda¹²⁶ ja tema pühalikult sobivat märtrilugu sealse piirkonna kontekstis.

Püha Katariina Aleksandriast oli Anu Männi sõnul üks levinumaid pühakuid keskaja Liivimaal,¹²⁷ kelle kaitsepühaku ehk surmapäev oli 25. novembri, mida senini Eestis tähistatakse kadripäevana.¹²⁸ Teiste seas olid kirikutes pühakutena veel väga levinud: Neitsi Maarja, Ristija Johannes, Püha Nikolaus, Püha Miikael ja paljud teised.¹²⁹ Seega kuna Katariina oli siinses Läänemere regioonis populaarseim just keskajal, siis võime oletada, et ta võis Muhu kiriku patrooniks olla juba ka siis kui kirik loodi (umbes 13. sajandil). Seda asjaolu näitavad ka pühakoja seinamaalingute uuringud, mille abil saab antud maalingut dateerida 13. sajandi lõppu- 14. sajandi algusesse.¹³⁰

Samas me ei saa kindlad olla, et Katariina oli ainus patroon või kaitsepühak. Peapatroonide kõrval esinesid mõningatel juhtudel ka lisapatroonid/kaitsepühakud, kes olid saavutanud suure populaarsuse seelses piirkonnas, kes tihti olid kajastatud ka katedraali sätetes.¹³¹ Mitmed pühakud võisid lisanduda alles aja jooksul kui pühakoda sai enda valdusesse mõne hinnalise pühakuga seotud reliikvia. Näiteks Tartu Toomkirikule kuuluv püha Blasiuse reliikvia, mida on peetud üheks väheseks eksisteerinud reliikviast Liivimaal.¹³² Esinesid nii mõnedki piirkonnad, kus suur austus kohaliku pühaku vastu oli tugevalt seotud organiseeritud kirikliku ühiskonnaga või kirikliku kaptiitliga (näiteks Skandinaavias Odenses ja Uppsalas).¹³³ Selliseid näiteid pole paraku Eesti puhul tuvastatud, kuna meil puudusid kohalikul tasandil tekkinud pühakud. Samas võis kirikul algselt olla üks kindel patroonpühak, kuid aja jooksul paljudel kirikutel kas kadusid endised patroonpühakud või lisandus juurde uus. Mõnel puhul võis neid lisanduda ka mitu. Näiteks Saaremaal asuv Püha Peetruse ja Pauli kirik Kaarmal, kus keskajal olid esindatud mõlemad pühakud kiriku patroonidena, kuid hiljem jäi ainsaks kiriku patrooniks Püha Peeter. Huvitav on tähele panna, et kiriku nimes on säilinud siiski mõlema nimed ja seetõttu on mitmete pühakodade puhul originaalpühaku määratlemine raske. Kuivõrd kirikute patroonpühakuid mainiti mõnikord (pigem harva) alles 19. sajandil, võisid need paljuski erineda keskaegsetest originaalpühakutest. Keerulisemaks teeb olukorra ka see, et tihti

---

¹²⁶ Markus; Kreem; Mänd. Eesti kirikud I, lk. 11.

¹²⁷ Mänd. Saints' Cults, p. 205.

¹²⁸ McMahon. Pühakud. Kunst, ajalugu, ilmutused, lk. 41.

¹²⁹ Mänd. Saints' Cults, p. 205.

¹³⁰ Karin Hallas-Murula. 101 Eesti arhitektuuriteost. Tallinn: Varrak, 2012, lk. 12.

¹³¹ Ciardi. Saints and cathedral, siin p. 49.

¹³² Anu Mänd. Kes on kes Niguliste peaaltari retaablil, – Kunstiteaduslikke Uurimusi = Studies on art and architecture = Studien für Kunstwissenschaft, kd18/ 1–2. Tallinn: 2009, siin lk. 14.

¹³³ Ciardi. Saints and cathedral, siin p. 63.

kirikute põlengu järgselt loodi nii-öelda taastatud ajalugu, mis mõnikord ei vastanud olnule. Kuid enamasti olid kiriku patroonpühak(ud) teada juba varasemast ajast.¹³⁴

Pidades tavapäraseks seda, et tänapäeval on ajaloolistes kihelkondades enamasti üks kirik, mõnikord ka abikirik, siis katoliku usu/katoliikluse kõrgajal Eestis (12./13.–15. sajand) oli olukord midagi muud. Mitmete suuremate kirikute kõrval oli ka arvukalt (pisi)kabeleid, millele mõjusid laastavalt reformatsiooni tagajärjed. Paljud neist jäeti unarusse ning aja jooksul need kadusid kuna Rootsi protestantlik kirik ei pidanud neid enam oluliseks. Seega kui kihelkondades asusid veel ka kabelid, võisid mitmed kiriklikud mõjud rahva seas levinumad olla kui need olid hilisematel aegadel.¹³⁵ Lauri Vahtre uurimusest selgub, et esineb selge seos kalendritähtpäevade, pühakute kultuse ja isikunimede leviku vahel. Eestis enimlevinud eesnimede seas domineerivad pühakute pingerea eesotsas olevad nimed ja nende seas ka püha Katariina.¹³⁶

Villem Raam spekuleeris, et ühel seinamaalingul olev naisfiguur võib olla püha Katariina. Kuivõrd maalingul pole teistele naispühakutele viitavaid tunnuseid, saab spekuleerida, et tegemist võib olla püha Katariinaga.¹³⁷ Kui tegemist on püha Katariinaga, siis saame järeldada, et oletatavasti võis naispühak Muhu kiriku patroon olla juba pühakojate rajamise perioodil (13. sajandil). Sealjuures arvestades, et suurem osa maalingud on samuti sellesse perioodi paigutatud kuid paraku ükski teine maaling ei tõenda kahjuks lisa patroonpühaku olemasolu. Nii Karja kui Põide kirikute puhul on teada neis olnud patroonpühakud. Esimeses sarnaselt Muhu kirikule, püha Katariina Aleksandriast ja lisaks püha Nikolaus ning teises Neitsi Maarja.¹³⁸ Seda kinnitavad ka antud kirikutes esinevad skulptuurid, maalingud ning säilinud allikad. Läbi nende näidete saame oletada, et Muhu kirikus võis püha Katariina ainsaks patrooniks olla kuna pole säilinud teisi allikaid, mis tõendaksid vastupidist ja tema pühalikult sobivat märtrilugu sealse piirkonna kontekstis. Tõendeid sellest kas ja millisel määral omas Püha Katariina tähtsust kohaliku rahva seas ka varasemalt, pole kahjuks senini leitud. Samas seda ei saaks ka täielikult välistada, võttes arvesse varasemaid kontakte mitmete kristlike piirkondadega nagu näiteks Ojamaa, mille kaudu esineb tõendeid sellest, et ülikutest saarlased kutsusid juba varasemat kristlikest kogukondadest preestreid, kes neid ristiksid. Seega võis

---

¹³⁴ Mänd. *Saints' Cults*, p. 206–207, 215.

¹³⁵ Lauri Vahtre. Keskaegsete maakirikute ja –kabelite nimipühakute kajastumine Eesti rahvakultuuris. – *Kleio*, 1. 1988, siin lk. 38.

¹³⁶ Samas.

¹³⁷ Raam. Ühest vähetuntud, lk. 56.

¹³⁸ Altkoa. Saaremaa kirikud, lk. 55, 69.

esineda juba ristimiseelne tutvumine kuid varasemat Katariina kultuse levikut pole õnnestunud veel tuvastada.¹³⁹

Mitmed hagiograafiad ja legendid pühakutest, seostati uute vastristitud paikadega ning omasid oma rolli kristliku maailma ühisest sakraalajaloost.¹⁴⁰ Nii sobitub ka püha Katariina Muhu konteksti ja täidab sellega enda osa sakraalmaailma ajaloost. Samas vajaksid mitmed püha Katariina kultust puudutavad küsimused ka edaspidiseid uuringuid.

---

¹³⁹ Markus; Kreem; Mänd. Eesti kirikud I, lk. 11–12.

¹⁴⁰ Antonson and Garipzanov. Introduction, siin p. 14.

2. ARHITEKTUUR 13.–14. SAJANDIL

Ehitarheoloogilised ja kunstiajaloolised vaatepunktid on ühed olulisemad infoallikad Muhu kiriku puhul, mis edastavad vajalikku teavet pühakoja ehitusloo juures. Esimene neist hõlmab keskaegse pühakoja ehitamise tehnoloogiat, terviklikku konstruktsiooni ning kiriku otstarvet erinevatel perioodidel. Võis juhtuda, et kirikute funktsioon muutus ajas ja pühakoda kasutati kas tervikuna või osaliselt teisel eesmärgil nagu näiteks 17. sajandil kasutati Skandinaavias kirikute eeskodasid relvade hoidmispaigana.¹⁴¹ Omas ajas võis kirikute kasutusotstarve olla isegi veelgi huvitavam, kus neid kasutati ilmaliku kohtumispaijana, laoruumina kui see võis täita ka kindluse ülesandeid.¹⁴² See-eest kunstiajaloolised vaated kannavad endas üldpildina laialdasemat haaret, millega kaasneb ka küllaltki rahvusvaheline kontekst ning ühiskondliku rolli kujunemine, kus see leiab aset aja jooksul vastavas elukeskkonnas. Just mitmed visuaalkultuurilised uuringud aitavad avardada Eesti keskaja mõistet sakraalarhitektuuris ning ühes sellega täiendada nimetatud perioodist fragmentaalselt säilinud allikmaterjale.¹⁴³

Kuid olenemata ristimisest ja vallutustest suutsid saarlased suurel määral ning suhteliselt pikka aega säilitada teatava iseseisvuse,¹⁴⁴ mis on ka üheks eelduseks omanäolise arhitektuuri sünniks. Seda tulenevalt nii Skandinaavia, Mõõgavendade ordu ja ka Saksa ordu eripärasest sakraalarhitektuurist, mis omakorda olid suuresti mõjutatud tsistertslaste ning dominiiklaste ehitustraditsioonilistest eeskujudest.¹⁴⁵ Eelkõige väljenduvad valdavad dominiiklaste klostriarhitektuuri mõjutused Muhu kiriku puhul ühelöövilises ruumilahenduses, mida on Kersti Markuse poolt seostatud tugeva kirikupoolse mõjuga konvendile — seda eelkõige tulenevalt finantsidest, mida suutsid pakkuda pigem jõukad ilmaliku võimu esindajad, samas kui tollel ajal üks populaarsemaid vorme ehituses oli hoopis kolmelööviline kodakirik.¹⁴⁶

Muhu kiriku siselaius näib olevat väga oluline osa pühakojast, kuna see on jalgades arvestatuna täpselt 30 jalga. Üks jalg võrdus tavaliselt 33 sentimeetriga ning kõige enam kohtab seda tsistertslaste ehituses. Ka mitmete teiste Saare- ja Läänemaa kirikute puhul esineb just 30

---

¹⁴¹ Selart (koost. ja toim.). Eesti ajalugu, lk. 17, 327.

¹⁴² Samas, lk. 321.

¹⁴³ Samas, lk. 17.

¹⁴⁴ Markus; Kreem; Mänd. Eesti kirikud I, lk. 11, 29.

¹⁴⁵ Samas, lk. 29.

¹⁴⁶ Samas, lk. 87.

jalale vastav kiriku siselaius. Nende seas Hanila, Karuse, Pöide, Kihelkonna ja Kullamaa kirikud. Siin-seal esineb küll mõnesentimeetrilisi erinevusi, kuid üldjoontes on kõik need pühakojad 30 jala laiused, mis oli samuti tüüpiline tsistertslastelt pärinev ehitusmotiiv.¹⁴⁷ Nimetatud asjaolu saab pidada ka teatud tüüpsuuruseks, mis oli piiskopkonnas kindlal ajaperioodil valdavalt levinud. Siit võime järeldada ning oletada seda, et Muhu polnud võib-olla siiski nii tähtis keskus — kui ta oleks seda olnud, siis oleks sinna tõenäoliselt veelgi võimsam ja suurejoonelisem kirik rajatud.

Saaremaa kirikutest suurimaks eeskujuks on olnud 1260–70ndatel valminud Kaarma kirik, mis kujutab endast ehedat näidet tsistertslaste ja dominiiklaste ehituskunsti segunemisest ning on suuresti mõjutanud ka teiste sealse piirkonna pühakodade arhitektuurilist ilmet. Võttes arvesse, et Kaarmas paiknes tol ajal üks suuremaid kivimuru raiumise- ning töötlemise töökodasid ning Muhu kirikust on leitud just Kaarma dolomiidist mitmeid osi, siis on edasised järeldused ilmselged. Seeläbi Muhu ja Kaarma vahel võisid olla küllaltki tihedad kontaktid. Säilinud osade seas leidub kiriku kantsli all piilari tükki, mida paigutatakse fraasitud servade põhjal 14. sajandi teise poolde; lisaks veel nišš kooriruumis ning läänevõlvikus asuv uurendustega rõngasrist. Viimase puhul on oletatud kas see on olnud tellimustöö Muhu kirikule või lihtsalt kellelegi väga meelepärane olnud ning rõngasrist on alles hiljem sinna viidud.¹⁴⁸

Küllaltki suur osa Eesti kirikutest on tuntud oma võimaste tornide poolest, kuid tornid pole alati kirikute domineerivaks osaks olnud. Esialgu ei lubatud Saaremaa kirikutele võimast torni rajada. Mitmetel keskaegsetel Saare-Lääne piiskopkonna kirikutel nagu ka Muhu, Karja, Valjala (torn rajati alles 17. sajandil) puudus keskajal või selle algupoolel torn.¹⁴⁹ See tulenes tsistertslaste ehitustraditsioonist, mis keelustas 1157. aastal kivist tornide rajamise. Kuna selline traditsioon levis edukalt üle Euroopa, kaasa arvatud ka Läänemere äärsetel aladel, siis ei ole ka Muhu sealjuures mingi erand. Tornide ehitus hakkas levima alles hiliskeskajal.¹⁵⁰ See-eest hilisemal ajal rajatud Muhu kiriku haritorntorn, mis esmalt valmis 1663. aastal ning mida täiendati 1764. aastal,¹⁵¹ oli hoopis puidust ning paraku hävines 1941. aasta sõjatules.¹⁵² Ühena

---

¹⁴⁷ Raam. Muhu kiriku, lk. 35.

¹⁴⁸ Markus; Kreem; Mänd. Eesti kirikud I, lk. 17.

¹⁴⁹ Alttoa. 101 Eesti pühakoda, lk. 174.

¹⁵⁰ Raam. Ühest vähetuntud, lk. 51; Juhan Kilumets, Tõnu Parmakson. Kellade paiknemisest Saare-Lääne keskaegseis kirikuis, in: Villem Raam, *Ars Estoniæ medii ævi grates. Villem Raam, viro doctissimo et expertissimo*, koost. Kaur Alttoa. Rapla: Eesti Muinsuskaitseelts, 1995, siin lk. 26.

¹⁵¹ Hallas-Murula. 101 Eesti arhitektuuriteost, lk. 13.

¹⁵² Eesti kirikud Eesti kirikud: postkaarte Aivo Aia kogust = Die Kirchen Estlands: Postkarten aus der Sammlung von Aivo Aia = Estonian churches: postcards from Aivo Aia's collection, tekst Egle tamm, toim. Eneken Helme, Ines Hansla, Miriam McIlpatrick-Ksenofontov. Tallinn: Tänapäev, 2001, siin lk. 197.

vähetest oli Muhu kirikul, lisaks Haapsalu ja Karjale, säilinud pühakoja algne tornita kavatis,¹⁵³ mis on suurepärase näide algupärasest kiriku ehitusplaanist kus on hästi näha eelnimetatud traditsioonidest tulenev ehituslik eripära.

Kuna tihti ideoloogilised mõjutused tulevad kõige paremini esile läbi arhitektuuri, siis on visuaalsed allikad just need, mis on abiks nende seletamisel ning lahti mõtestamisel.

2.1 EHITUSMEISTRID

Kiriku arhitektuuriliste mõjutuste hindamisel, on oluline teada ka ehitusmeistreid puudutavat osa. Siinjuures esineb mitmeid spekulatsioone kes ning millisel määral selles protsessis osales(id). Kuna kohalikul tasandil puudusid pikka aega heal tasemel meistrid: kivi, puidu, raua jms töötlemise alal, siis tuli otsida neid väljaspoolt. Muhu-Põide, olles ühest neljast hilisrauaaegsest Saaremaa administratiivkeskusest Kaarma, Valjala ja Kihelkonna kõrval, omas juba küllalt pikka aega häid suhteid mitmete Skandinaavia kaupmeestega.¹⁵⁴ Seega tulid esialgu mitmed meistrid just sealtskaudu. Kuid aja jooksul täienesid ka kohalike oskused ning võisid tekkida esimesed siitkandiinimestest koosnevad meisterkonnad. Sellele viitaks ka näiteks Põide hauaplaat, mis on valmistatud Muhust pärinevast onkoliitdolomiidist. Nimetatud asjaolu kaudu võib spekulatsioonida, et mingil perioodil võis ka Muhus paikneda kohalik kivitöökoda, mis ilmselt tootis kivitöötusi ka väljaspoolt saart tellijatele.¹⁵⁵ Sarnaste töökodade olemasolu on kindlasti eksisteerinud Kaarmas.¹⁵⁶

Nii mõnedki meistrid töötasid aja jooksul nii ühe kui teise sealse piirkonna pühakoja juures, seda eelkõige tulenevalt meistrite puudusest 13. sajandil Saare-Lääne piiskopkonnas ja Saksa ordu aladel. Aja jooksul omavahelised kontaktid muutusid järjest tihedamaks ning siinsetele aladele seeläbi tuli üha enam meistreid ning samuti soodustasid kohalike meisterkondade teket. Saksa ordul ja piiskop Hermannil olid samuti väga head omavahelised suhted ning tihti kasutasid nad kirikute ehitustel samu meistreid,¹⁵⁷ mis ilmnevad sarnaste ehituslike motiividena piiskopkonna ja Saksa ordu pühakodades. Nii mõnegi sarnase motiivi

---

¹⁵³ Kilumets; Parmakson. Kellade paiknemisest, lk. 26.

¹⁵⁴ Markus; Kreem; Mänd. Eesti kirikud I, lk. 11.

¹⁵⁵ Markus. Mentaliteedimuutused Saaremaal, lk. 65.

¹⁵⁶ Markus; Kreem; Mänd. Eesti kirikud I, lk. 87–95.

¹⁵⁷ Samas, lk. 96.

võrdlemisel Muhu, Karja ja Põide kirikute puhul nagu soklid ja trepikäigud, selgub üks tõsiasi, kõigil neil töötasid juba algusest peale ühised ehitusmeistrid.¹⁵⁸ Mitmeid suuremaid kulusid sai kiriku juures kokku hoida ehitustööde (eelkõige ehitajate) arvelt. Kui peenemad ning meisterlikumad osad kirikust tehti erinevate tunnustatud ehitusmeistrite poolt (müürsepad, puusepad, sepad jne), siis lihtsamate tööde puhul, mis samas olid füüsiliselt raskemad, rakendati ilmselt kohalikke talupoegi.¹⁵⁹ Sealjuures piiskop Hermann oli ühtlasi haruldane inimene ka seetõttu, et tema oli üks väheseid piiskoppe, kellel olid sedavõrd head suhted Saksa orduga. Lisaks suutis ta andeka poliitikuna meelitada kirikusse ka eestlasi, kes jäid piiskopkonnale truuks ka pärast tema ametiaja lõppu.¹⁶⁰

2. 1. 1. Kohaliku elanikkonna kaasatus

Kohalik elanikkond oli küllaltki heal majanduslikul järel. See võis tuleneda nende tuleneda soojadest kaubanduslikest suhetest Läänemere piirkonnas asuvate kaubalinnadega. Eriti võiks neist välja tuua Gotlandi, kust pärinesid ka Karja ning Muhu kiriku ehitusmeistrid.¹⁶¹ Niimoodi võib spekuloida ka seda, et ka kohalikke kaasati kiriku rahastamisel. Seda ilmestab näide Põide kiriku konsoolilt, kus asub pikk-kuubedes talupojapaar/ülikupaar, millel naisfiguur hoiab käes suurt joogisarve (mis on tõenäoliselt ohvrianni sümbol) ja tema riietust ehib vitssõlg.¹⁶² Need sümbolid, mida on peetud vanimateks eestlaste kujutiseks kunstis,¹⁶³ võivad viidata sellele, et kiriku ehitamisel saadi osaliselt toetust ka ümbruskonna talupoegadelt või ülikonnalt. On spekuloidud talupojapaar/ülikupaar ja sarve kujutis ordu kirikus võivad sümboliseerida kohalike maksukohustust (ohvri, hinnust) oma ülemisandate ees.¹⁶⁴ Mis antud juhul näitaks Ivar Leimuse sõnul seda, et kohalikud olid suuremal määral allutatud ordu mõjusfääri ja kiriku osaline tasumine toimus läbi erinevate maksude kehtestamise.¹⁶⁵ Teise

---

¹⁵⁸ Raam. Muhu kiriku, lk. 36–37.

¹⁵⁹ Ivar Leimus. Kui palju maksis kirik Liivimaal?, in: Sõnadesse püütud minevik. In honorem Enn Tarvel, koost. Priit Raudkivi ja Marten Seppel. Argo: Tallinn, 2009, lk. 129–135.

¹⁶⁰ Kersti Markus. Från Gotland till Estland: kyrkokonst och politik under 1200-talet/ Kersti Markus. Tallinn: Mercur Consulting, 1999, s. 252–253.

¹⁶¹ Alttoa. 101 Eesti pühakoda, lk. 162–163.

¹⁶² Tuulse. Karja meister, siin lk. 413; Alttoa. 101 Eesti pühakoda, lk. 168.

¹⁶³ Alttoa. 101 Eesti Pühakoda, lk. 168.

¹⁶⁴ Leimus. Kui palju maksis kirik Liivimaal?, lk. 129.

¹⁶⁵ Vt. lähemalt Ivar Leimus. Kui palju maksis kirik Liivimaal?, lk. 123–137.

oletusena võisid need kujutada hoopis kohaliku eliidi esindajaid, kes võisid kiriku ehitust toetada. Mida need aga tegelikult võisid sümboliseerida, jääb edaspidiseid uuringuid ootama.

Üks ilmne märk kohalike ülikute võimu domineerimisest 13.- 14. sajandi keskpaigani, on just nimelt kivikirikud, sest varasemalt rajasid piiskop ja ordu neile aladele, kus nende positsioon oli küllaltki kõrge, pigem lihtsamaid puukirikuid. Samuti oli vähemalt 13. sajandil nende roll võimu osas peaaegu olematu. Sellegi poolest ehitati suurejoonelisi kivikirikuid,¹⁶⁶ mis viitavad pigem ülikute ülemvõimule. Seda seletab ka arheoloog Marika Mägi läbi sotsiaalse prestiiži manifestatsiooni, kus eestlastest eliitperekonnad, kes olid eelnevalt matnud oma surnuid monumentaalsetesse kivikalmetesse, hakkasid keskajal lahkunuid matma kristliku maailmavaate kohaselt kirikusse või selle ümbrusesse. Matusekombed näitavad, et saarlased võtsid uue usu väga kiiresti omaks võrreldes Mandri-Eesti elanikkonnaga, kus kahte tüüpi matmiskombed eksisteerisid kõrvuti veel üsna pikka aega.¹⁶⁷

Eriti olid kiired muutused märgatavad Muhus, kus kirikust vähem kui kilomeetri kaugusel asuva Viira kalmistu asukohast on leitud mitmeid kristlikke kombeid järgivaid haudu. Nimelt olid peaaegu kõik seal leitud hauad, ilma hauapanusteta (näiteks erinevad ehted, noad ja muu taoline) või mõne üksiku esemega. Tavapärasel nii-öelda paganlikul matmiskombestikus, kus hauapanused olid enamasti rikkalikud, saab seda kindlasti pidada uue kristliku kombe kiireks levimiseks. Lisaks olid Viira kalmistul olevad säilmeid enamasti puukirstudesse maetud ja kristliku kombe kohaselt asetsevad pead lääne suunas. Kuna antud kalmistu asus kirikule väga lähedal (umbes kilomeetri kaugusel), siis saab Mägi sõnul seda otsesel moel seostada kiriku mõjudega. Sellest tulenevalt võib Mägi arvates Saaremaa varasemate kirikute püstitamise taga näha kohaliku eliidi otsust osavõttu.¹⁶⁸

Kirikute arhitektuuri on mõjutanud ka 13.–14. sajandil valitsenud sõbralikud olud Saaremaal, kus ühe võimalusena valmis näiteks Kaarma kirik piiskopi ning kohalike kaarmalaste koostööna. Olulise aspektina tasuks ka seda märkida, et saarlased säilitasid lepingutega¹⁶⁹ oma maavaldused, millest võib järeldada kivimurdude kuuluvuse just kohalikele

---

¹⁶⁶ Markus; Kreem; Mänd. Eesti kirikud I, lk. 92.

¹⁶⁷ Kala. Saare- Lääne piiskopkonna käekäik, siin lk. 18.

¹⁶⁸ Marika Mägi. From Paganism to Christianity. Political changes and their reflection in the burial customs of 12th- 13th Century Saaremaa, *in*: Der Ostseeraum und Kontinentaleuropa 1100-1600: Einflussnahme - Rezeption – Wandel, hrsg. von Detlef Kattinger. Schwerin: Thomas Helms Verlag, 2004, pp. 27, 29; Kersti Markus. Keskaegne kunst aitab mõista Eesti ajalugu. – Horisont, nr 2. 2006, lk. 72–77.

¹⁶⁹ Vt. Lähemalt, Jüri Uluots. Saarlaste lepingud, *in*: Jüri Uluots. Seaduse sünn. Eesti õiguse lugu, koost. Hando Runnel (Eesti mõttelugu 59). Tartu: Ilmamaa, 2004. Kaitseks saarlastele olid 1241. ja 1255. aasta rahulepingud, mille alusel käisid ordu ning piiskopi foogtid vaid korra aastas makse kogumas. Ainsa suurema kohustusena lasus

ülikuperekondadele.¹⁷⁰ Sarnane olukord võis valitseda ka Muhus, kus nii mõneski piirkonnas (enamasti põhjarannikul) asusid kohalikud kivimurrud ning eeldatavasti need kuulusid kohalikule Muhu eliidile. Kui see oli nii, siis valitses reaalne võimalus selleks, et kohalik eliit täitis kiriku ehitamisel seni teada olevast oluliselt suuremat osa. Just Saaremaal, aga eeldatavasti ka Muhus, jäid läbi 13. sajandi püsima kohaliku rahva osavõtud juba varasemate rahvakogude ja maavanematega.¹⁷¹ Kuigi tasuks sealjuures jääda ka pisut skeptiliseks ja realistiks kohaliku eliidi osavõtu arvestamisel. Eriti hinnates seda kui kulukas oli kiriku rajamine, ei oleks kohalikel olnud võimalik kogu kiriku valmimist rahastada. Kui just kohaliku eliidi valduses polnud maa, mille nad võisid enda valdusesse saada läänistamise teel oli olukord palju kirevam ning jätaks rohkem kõneainet edaspidisteks spekulatsioonideks.¹⁷²

Seda läbi paralleelselt eksisteerivate paganlike ning kristlike kommete. Seega kinnitab see ka Marika Mägi kohaliku eliidi sotsiaalse manifestatsiooni seisukohta, kus kohalikel säilis suurel määral võimutäius, mille abil osalesid varasemate kirikute osalisel rajamisel.¹⁷³ Oluline oli siinjuures ka see, et 1241. aasta lepinguga ja hiljem 1257. aastal, lugesid kohalikud vasallid end kogu maa esindajateks. Läbi selle üritasid nad kehtestada vanu õigusi ning seadusi, mille abil hakata vastu Taani kuninga võimule.¹⁷⁴ Nii võisid nad ennast küllaltki suurel määral kehtestada.

Kirikute algsel valmimisel osalesid kohalikud algselt vaid abistaval positsioonil kuid aja jooksul tekkisid ka siia kohalikud meisterkonnad ning hiljemalt 15. sajandiks eksisteerisid Saaremaal¹⁷⁵ ja eeldatavasti ka Muhus oma meisterkonnad. Aja jooksul täienesid ka kohalike elanike oskused ning Lisaks kohalikele elanikele, kes aitasid kiriku ehitustöödele juures, leidub pühakoja juures ka Muhust pärinevat ehitusmaterjali. Nimelt on Muhu kirikus, kiriku aias ja ka kalmistul, Muhu põhjarannikult leiduvast rahjast paest valmistatud ristid.¹⁷⁶ Kuna kohapealsed võimalused olid küllaltki head ja vastavate meistrite saabudes tekkisid ka ajaga oskused kivitööluseks, siis on täiesti mõistetav kohaliku materjali kasutamine.

---

saarlastel kihelkonna vaimuliku ülalpidamine kuid samas ei pidanud nad kümnist tasuma. Markus; Kreem; Mänd. Eesti kirikud I, lk. 93.

¹⁷⁰ Markus; Kreem; Mänd. Eesti kirikud I, lk. 94.

¹⁷¹ Uluots. Omavalitsuste tähtsus, lk. 50.

¹⁷² Selart. Eesti ajalugu II, lk. 321.

¹⁷³ Mägi. From Paganism to Christianity, pp. 27, 29.

¹⁷⁴ Uluots. Omavalitsuste tähtsus, lk. 51.

¹⁷⁵ Selart (koost. ja toim.). Eesti keskaeg II, lk. 321.

¹⁷⁶ Helle Perens. Paekivi Eesti ehitistes I. Üldiseloostus. Lääne-Eesti. Tallinn: Eesti Geoloogiakeskus, 2003. lk. 96.

2.2 SKANDINAAVIA MÕJU

Tulenevalt varasematest soojadest suhetest Skandinaavia maade (eriti Ojamaaga)¹⁷⁷ on mõistetavad mitmed mõjutused, mis avaldusid Saaremaal ja Muhus 13.-14. sajandi jooksul. Kuna mitmed omavahelised kontaktid säilisid neil perioodidel tänu kaubanduslikele suhetele, siis on arusaadavad nii Skandinaavia kui ka Saksa Ordu traditsioonidest tulenevad nii-öelda segamõjutused.¹⁷⁸ Samas pole õige rõhuda üksühestele paralleelidele, mis Saaremaa (ka Muhu) ning Skandinaavia vahel olid. Kindlasti leidis mõningaid analoogseid liine mitmetes tõekspidamistes¹⁷⁹ ning samas ka küllaltki suuri erinevusi. Varasemal keskajal, mis ulatus Eestis 1346. aastani enne kui Saksa ordu sai domineerivaks jõuks Baltimaades, saades enda valdusesse Taanilt Eesti alad, mängisid olulist rolli Ojamaa kunstimõjutused. Juba umbes aastal 1200, enne kui Baltimaad võeti oma alla Saksa ordu ja taanlaste poolt, said eestlased kristlusega kontakti läbi Ojamaa kaupmeeste.¹⁸⁰

Skandinaavias tähendas võimu manifestatsioon seda, et levinud tava kohaselt ehitati kivist kirikuid ning loodi kivist hauamonumente. Seal oli kivimurru omamine lausa nii suur prestiiži küsimus, et Skandinaavia maades nagu Norra ja Rootsi, said need enamasti vaid kuningale kuuluda.¹⁸¹ Eesti aladel on nende kuuluvus omistatud maaomanikest kohalikele ülikutele, seda tulenevalt saarlaste lepingutest Saksa orduga.¹⁸² Oletatavasti nende seas ka Saaremaal Kaarmal ning ka Muhus olevate kivimurdude omanikud, kes võisid eeldatavasti olla kohalikud ülikud.

---

¹⁷⁷ Kala. Saare-Lääne piiskopkonna käekäik, siin lk. 18.

¹⁷⁸ Markus. Från Gotland till Estland, s. 219.

¹⁷⁹ Markus. Mentaliteedimuutused Saaremaal, lk. 60.

¹⁸⁰ Lisaks polnud nende omavahelised suhted ka kogu aeg nii heal tasemel. 12. sajandil oli märgata teatavat suhete jähennemist eestlaste ja Ojamaa ning sealse kaupmeeskonnaga ning lausa katkemist, mis taastus 1170ndatel. Selart (koost. ja toim.). Eesti ajalugu II, lk. 30.

¹⁸¹ Markus; Kreem; Mänd. Eesti kirikud I, lk. 93.

¹⁸² Vt. lähemalt, Jüri Uluots. Seaduse süünd. Eesti õiguse lugu. koost. Hando Runnel (Eesti mõttelugu 59). Tartu: Ilmamaa, 2004.

2.2.1 Ideoloogilised mõjutused

Kui 12. sajandiks olid Rootsis muinasajast pärinev „viikingite vaim“ vaikselt unustusse vajumas, siis Eesti aladel elas see edasi. Kõige enam just saartel ja Lääne-Eestis, kus see veel omandas tähtsust läbi ainelise, vaimse ja ka õigusliku kultuuriruumi.¹⁸³ Võttes arvesse Skandinaavia ideoloogilisi mõjutusi, on võimalik, et kirikut on mõjutanud ka teine püha Katariina. Nimelt 14. sajandist pärinevat birgitiinide ordu looja, püha Birgitta (ca. 1302–1373) tütar Katariina Ulfsdotter (ca. 1331–1381). Tema oli samuti tänu oma emale küllaltki tuntud ning armastatud pühak Skandinaavias. Samas tasuks suhtuda skeptiliselt oletustesse, et just temale võiks Muhu kirik pühendatud olla. Eriti kui Muhu kiriku maalingud on dateeritud 13. sajandi lõppu–14. sajandi algupoolele¹⁸⁴ aga Skandinaavia (Vadstena) püha Katariina tuntus levis paarkümmend aastat hilisemal perioodil.¹⁸⁵

Varasemad tutvused ei möödunud Skandinaavia ja Saaremaa (eeldatavasti ka Muhu) vahel alati mitte vaid läbi sõbralike kaubanduslike suhete. Saarlaste poolt korraldati aja jooksul mitmeid rüüsteretki, mis andisid sellega taas suuremat alust neile kui „paganlikule rahvale“.¹⁸⁶ Ka mitmel teistel rahvastel nagu ka saksa kaupmeestel, katkesid mõneks ajaks 1170. aastate paiku suhted Ojamaaga ning pigem tulid nad kauplema eestlaste ning liivlaste maale.¹⁸⁷ Kuna Liivimaa oli niinimetatud läbikäigu hoov, mille kaudu toimusid mitmed kaubanduslikud suhted idas asuvate Vana-Vene alade ja läänes olevate Skandinaavia ning ordu aladega, siis on mõistetav miks aja jooksul süvenes mitmel kaupmeeskondadel huvi siinsete alade osas.

Ojamaad võib pidada ka suhteliselt tolerantseks paigaks võrreldes ülejäänud keskaegse Skandinaaviaga. Seda tulenevalt nende eriseisundist, kus nad olid Läänemere üks tähtsamaid kaubanduskeskusi ja pidid seetõttu kokku puutuma mitmete erinevate rahvastega. Nende seas ka veel 10.–13. sajandi I pooleni ka eestlastega. Sarnasusi leidub Eestil ja Ojamaal ka selles osas, et mõlemal läbis 10.–11. sajandil laialdane rahvusvaheline kauplemine.¹⁸⁸ Kuid omavahelised suhted Saaremaa ja Ojamaa esinesid juba palju varasemal ajal. Seda tõendavad

---

¹⁸³ Jüri Uluots. Eesti-Rootsi suhted minevikus, *in*: Jüri Uluots. Seaduse sünd. Eesti õiguse lugu. koost. Hando Runnel (Eesti mõttelugu 59). Tartu: Ilmamaa, 2004, siin lk. 94.

¹⁸⁴ Raam. Ühest vähetuntud kunstiloost, lk. 57.

¹⁸⁵ Thomas A. Dubois. St Katarina in Her Own Light, *in*: Sanctity in the North. Saints, lives and cults in Medieval Scandinavia, ed. by Thomas A. Dubois. Canada: University of Toronto Press Incorporated, 2008, siin pp. 270–274.

¹⁸⁶ Vt lähemalt HLK XXX. 1. (lk. 173).

¹⁸⁷ Selart (koost. ja toim). Eesti ajalugu II, lk. 30.

¹⁸⁸ Leimus. Läänemere kristlikud paganad, siin lk. 22.

mitmed juba rauaegsed leiud.¹⁸⁹ Lisaks ka harukordne käsikiri, mis kajastab Püha Olavi imetegusid (*Passio et miracula beati Olavi*) ja on ühtlasi üks väheseid allikaid paari eestlase käekäigust Skandinaavias. Oluline on käsikiri eelkõige seepärast, et see toob meieni võimalikud suhted just Skandinaavia pühakute ning ka kirikutega¹⁹⁰ juba varasemal ajal ning seeläbi kinnitab läbikäimist ning suhteid Skandinaavia aladega.

2.2.2 Arhitektuur ja sisustus

Varasemal keskajal, mis ulatus Eestis 1346. aastani enne kui Saksa ordu sai domineerivaks jõuks Baltimaades, saades enda valdusesse Taanilt Eesti alad, mängisid olulist rolli Ojamaa kunstimõjutused. Juba umbes aastal 1200, enne kui Baltimaad võeti oma alla Saksa ordu ja taanlaste poolt, said eestlased kristlusega kontakti läbi Ojamaa kaupmeeste. Ojamaal asuv Visby, kujunes Läänemerel pikaks ajaks üheks olulisemaks kaubanduse sõlmpunktiks.¹⁹¹

Muhu kiriku puhul tuleb kindlasti vaatluse alla võtta ka arhitektuurimorfoloogia, mida selle pühakoja puhul on küllaltki vähe tehtud.¹⁹² Väliselt sarnaneb Muhu kirik kõige enam Ojamaal asuvale Barlingbo kirikule. Paraku ehitati viimasele 1280ndatel võimas läänetorn, mis suuresti muudab kiriku välisilmet.¹⁹³ Samas on säilinud ning nähtav küllaltki haruldane 3-astmeline kiriku välisvorm, mida esineb lisaks Muhu kirikule Eestis vaid Hiiumaal asuvas Pühalepa kirikus, mis samuti oli ordu tellimusel valminud.¹⁹⁴ Kõige enam leidub sarnasusi aga Ojamaa kirikutega: Ackebäck, Fole, Garde, Hablingboga.¹⁹⁵ Eesti kirikutest sarnanevad Muhu kirikule arhitektuurimorfoloogia põhjal kõige enam Karja, Ambla, Koeru Ridala ja Pühalepa kirikud, mis samuti on rajatud 13.–14. sajandi jooksul ning omavad Ojamaa eeskuju.¹⁹⁶ Saare-Lääne piiskopkonnas levisid küllatki kiiresti lühemad, tsistertslikud kirikutüübid. Seda võib

---

¹⁸⁹ Saarema Karuse kalmest on leitud väike ketas, mis võis ehtena kasutusel olla. Valmistatud on see Ojamaa päritoluga siluri liivakivist. Samuti ka Kurevere kivikangrust pärinev, Vendeli-aegne Ojamaalt pärinev vööehe. Priit Ligi. Eesti ja Rootsi sidemetest muinasajal. Sveriges och Estlands kontakter Under förhistorisk tid, in: Eesti ja Rootsi. Estland och Sverige, koost. Anne-Marie Dahlberg, Toomas Tamla. Tallinn: Huma, 1993, siin lk. 14, 16.

¹⁹⁰ Selart (koost. ja toim). Eesti ajalugu II, lk. 30.

¹⁹¹ Samas, lk. 203.

¹⁹² Raam. Muhu kiriku ehitusloolisest, siin lk. 32.

¹⁹³ Markus. Från Gotland till Estland, s. 282.

¹⁹⁴ Altho. 101 Eesti pühakoda, lk. 166.

¹⁹⁵ Armin Tuulse. Monument och konstverk, som förstörts i Estland 1941- 1944, in: Antikvariska studier III. Kungl. Vittershets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, del 65. Stockolm, 1948, siin s. 152.

¹⁹⁶ Vaga. III Feodaalne killustatus, lk. 100–105.

pidada piiskop Hermann II (1262–1285) mõjutuseks.¹⁹⁷ Mis teeks Muhu kirikust ühtlasi Saksa ordu ja Skandinaavia ning ka tsistertslaste arhitektuuriliste mõjutuste segatüübiks.

Läbi Muhu kiriku, on Kaarma kirik leidnud mitmeid vastuseid enda varasemale algkujule ning ka vastupidi. Nimelt on leitud, et mitmed Varheimist pärinevad ehitusmeistrid, kes saabusid Muhu saarele Visby Pühavaimu kiriku ehituselt, on osalenud ka Kaarma läänefassaadi kujunduses. Kõige olulisem sarnasus ning seos Muhu ja Kaarma kirikute vahel, on mõlema pikihoonetes paiknenud puitlaed. Antud meisterkond oli tuntud oma suurepärase puuseppade poolt ning Muhu kirik sai lisaks veel puidust kellakatuse oma lääneviilule.¹⁹⁸ Viimane asendas torni puudumisel kirikukella asukohta.

Praegused Muhu kiriku võlvivid on rajatud hiljem ning on samaaegsed Karja ja Põide kirikutega.¹⁹⁹ Muhu ja Karja kirikute ehituses on osalenud mitmed ühised ehitusmeistrid, kuivõrd mõlemas kirikus esinevad samasugused ehitismärgid. Lisaks on sarnased mitmed eriomased arhitektuuridetailid nagu portaalid ja võlvikonsoolide minikonsoolid. Samade meistrite käe läbi, kes lõid Karja kiriku meisterliku dekoori, oletatakse, et on valminud ka Põide kirik ja Tallinna toomkiriku päiskivi. Kaur Alttoa on veendunud, et antud meistrile võiks omistada ka Gotlandi Boege kiriku ühe portaalidest.²⁰⁰ Nimetatud meistrid pole küll märkimisväärseid keskusi rajanud, kuid on viiteid sellele, et pärast Karja kiriku rajamist liikus dekoorimeister tagasi Ojamaale, kus tegutses veel mitmete pühakodade juures. Vestfaalist ja Ojamaalt pärinevate meistrite koostöö Saaremaa kirikute ehitamisel jäi katki 1343.–1345. aastatel, kui Saaremaa pidi lõpuks võõrvõimudele alla vanduma. Surma sai ka saarlaste juht Vesse ja 1345. aasta karistusretkega olid saarlased sunnitud lõplikult rahu paluma. Saare-Lääne piiskopkond, kellel polnud enne 1343. aastat Saaremaal ühtegi kindlustatud punkti, lasi rajada endale Kuressaare linnuse ja Maasilinna lossi (Põide ja Karja kiriku lähistel).²⁰¹ Nii oli saarlaste küllaltki iseseisev periood lõppenud ja sellega ka mõneks ajaks vähenesid suhted Ojamaa ehitusmeistritega.

Samuti annavad rohkesti infot mitmed ehitusmaterjalid. Nende seas kõige enam kiriku sees asuvad kivid, mis edastavad palju teavet Skandinaavia päritolu kohta. Nimelt Muhu kirikus asuv Ojamaalt pärineva ehitusmeister Johannesse ringtekstiga hauaplaat on valmistatud Ojamaa

---

¹⁹⁷ Markus. Från Gotland till Estland, s. 282.

¹⁹⁸ Markus; Kreem; Mänd. Eesti kirikud I, lk. 96; Kilumets; Parmakson. Kellade paiknemisest, siin lk. 26.

¹⁹⁹ Markus; Kreem; Mänd. Eesti kirikud I, lk. 96.

²⁰⁰ Alttoa. 101 Eesti pühakoda, lk. 163.

²⁰¹ Tuulse. Karja meister, lk. 409; Kala. Saare-Lääne piiskopkonna käekäik, lk. 22.

detriitsest hallist lubjakivist. Nimetatud hauaplaat on kirjutatud ladinakeelses sõõris majusklitekstiga ning seda paigutatakse 14. sajandisse.²⁰² Ladinakeelsel tekstil seisab: „*HIC REQUIESCIT JOHAES DE GOTTLAND †ORATE PRO EO*“ (tõlge ladina keelest: Siin puhkab Johannes Gotlandist † palvetage tema eest.²⁰³ Ehitusmeistriks on Johannese paigutanud Villem Raam kuna tema väitel on kirikusse maetud üks ehitusmeistritest. Kas selleks oli nimetatud Johannes, ei saa kindlalt väita. Lisaks nimetatud hauaplaadile on ka keskaegse ristimiskivi jalg just nimelt sama piirkonna lubjakivist valmistatud. Muhu kiriku ristimiskivi jalg on küllaltki sarnasest lubjakivist nagu on Ojamaa Ånga kiriku ristimiskivi.²⁰⁴ Kuid lisaks ehitusmeistrile on veel ka teised märgid, mis viitavad Ojamaale. Nimelt 1280ndatel sai just Ojamaalt alguse meistrimärkide kasutuselevõtt. Täpsemalt seostatakse Muhu kirikus leiduvaid meistrimärke Linköplingi toomkirikuga. Need märgid on sisse viinud keegi meister Linköplingist ja neid esineb ka mitmetes teistes Gotlandi kirikutes.²⁰⁵ Ojamaa meistritele viitab ka kroonik Henrik, kelle väitel juba esimeste kristlike pühakodade rajamisel (12. sajandi lõpp) toodi Liivimaale kiviraiujad just sealt.²⁰⁶ Eelnimetatud teabe alusel, on võimalik leida küllaltki selgepiirilist kinnitust sellele, et Muhu kirikul on olnud ilmselged kontaktid ning otsesed kokkupuuted Skandinaavia ehitusmeistritega.

2.3 SAKSA ORDU MÕJU

Juba ette ruttavalt tasuks mainida seda, et Saksa ordu mõjutused Muhu kiriku puhul on kõige enam märgatavad. Seda nii ideoloogias kui pisut vähem ka ehituskunsti osa. Esimesed tihedamad kontaktid sakslastest kaupmeestega, toimusid nende saabumisega Väina alamjooksule, 12. sajandi keskpaiku ning eeldatavasti Eesti aladele jõudsid nad sama sajandi lõpus.²⁰⁷ Samas osa kristlikust maailmast jõudis siinsetel Eesti aladel juba varasemalt kanda kinnitada. Nendeks olid kristlikud sümbolid, mis leidsid vähemal määral kasutust juba 11. sajandil, kuid said hoo sisse 12. sajandil ning saavutasid oma suure kulminatsiooni 13. sajandil, kui käis juba äge võitlus võõrvõimude vahel. Sümboolika kinnitumine võttis seega aega, kuid

---

²⁰² Raam. Ühest vähetuntud kunstiloo, lk. 57; Simson. Riigi kaitse all, lk. 41.

²⁰³ Raam. Ühest vähetuntud kunstiloo, lk. 52.

²⁰⁴ Perens. Paekivi Eesti ehitistes I, lk. 98.

²⁰⁵ Markus. Från Gotland till Estland, s. 282.

²⁰⁶ HLR, värss I. 5. (lk.23), värss XXX. 1 (lk.176–177); Selart (koost. ja toim.). Eesti ajalugu II, lk. 27.

²⁰⁷ Loit. Trapetsiaalsed hauaplaadid, lk. 2.

sellele aitasid kaasa eelkõige kaubanduslike suhete elavnemine erinevate kristlike piirkondadega ja sellest tulenevalt eelkõige ristimärgi sööbimine kohalike mällu.²⁰⁸

2.3.1 Ideoloogilised mõjutused

Pärast Valjala kapituleerumist ning edasist ristimist 1227. aasta talvel, läks kogu Eesti ala uute maavaldajate võimu alla. Kuna kulus veel pikk aeg, et alad kuuluksid täielikud Saksa ordule, võime eeldada, et esikirik võis olla tellitud Mõõgavendade ordu poolt kuid hilisema kivikiriku puhul võime tellijaks pidada Saksa ordu.²⁰⁹ Alles 1236. aastal Saule lahinguga oma ordule lõplikult punkti pannud Mõõgavendade ordu liikmed, kes läksid üle Saksa Ordu Liivimaa harusse. Varasemalt Mõõgavendadele kuulunud alad Saaremaal, läksid järgnevate aastate jooksul ümberjagamisele Saksa Ordu ning Saare-Lääne piiskopi vahel.²¹⁰ Oluliseks peeti ka muistsete kihelkondade enam-vähem samas suuruses säilitamist, mille abil sai teha ilma suurema negatiivse vastukajata rohkem ordule kasulikke muudatusi. Läbi selle sai sealne preester keskenduda rohkem kohalike vaimu arendamisele ning hinge parandamistele.²¹¹

Üldises ideoloogilises plaanis on raske uskuda, et kõik toimus vaid sunniviisiliselt. Arvestades tulevikuperspektiive, hakkas Ordu edaspidi kohalikest rohkem kasu saama, siis esmalt kohandas ordu end vastavalt läbi siinsete traditsioonide ning aja jooksul hakkasid järkjärgult kohalikku elanikkonda enda poolt püstitatud ülesannete täitmisel kasutama.²¹² Aktsepteerides kohalikke traditsioone ning nende peale uusi üles ehitada, võis lõpuks samuti olla üks eeldustest ordu edasise edu kinnitamiseks. Ordu eesmärgiks oli läbi oma aktiivsete ehitustegevuste tugevdada oma poliitilist ja ka ideoloogilist positsiooni, millega nad löid lähtealust oma võimutaotlustele.²¹³ Samal ajal toimus ka teistes ümbruskonnas asuvates piirkondades vilgas pühakodade rajamine, mis samuti oli seotud eelnimetatud taotlustega Saksa Ordu võimupoliitikas.²¹⁴ Nende seas näiteks Põide ja Karja kirikud, mis rajati peaaegu samal

---

²⁰⁸ Leimus. Läänemere kristlikud paganad, siin lk. 21.

²⁰⁹ Pesti; Rikas. Saaremaa ajaloo- ja kultuurimälestised, lk. 55; Alttoa. Saaremaa kirikud, lk. 5–8.

²¹⁰ Markus; Kreem; Mänd. Eesti kirikud I, lk. 11.

²¹¹ Jüri Uluots. Omavalitsuste tähtsus Eestis ajalooliselt seisukohalt, *in*: Jüri Uluots. Seaduse sünd. Eesti õiguse lugu, koost. Hando Runnel (Eesti mõttelugu 59). Tartu: Ilmamaa, 2004, siin lk. 48–49.

²¹² Samas, lk. 55.

²¹³ Raam. Ühest vähetuntud, lk. 51.

²¹⁴ Samas.

Muhu pühakojaga (13. sajandi lõpp–14. sajandi algus).²¹⁵ Samas võis ka kiriku pühaku valimine (püha Katariina) võib näidata mitmeid külgi Saksa ordu (laialdasest) tegevusest. Nimelt teadlik otsus eelnimetatud pühaku valmiseks, mis võisid kajastada Saksa ordu erinevaid huve Saare-Lääne piiskopkonnas nende võimu kinnitamiseks.

Kuna 1241. ,1255. ja 1261. aastatest on säilinud harukordsed lepingud, mis kajastavad saarlaste ja Saksa ordu vahelisi suhteid, saame selle alusel paremini mõista kohapealset elukorraldust. 1241. aasta lepingu alusel, omasid saarlased suurel määral poliitilist iseseisvust. Ainsa poliitilise organina tegutses Saaremaal foogt ja sedagi teatud perioodil aastas ning vaid kohalike Saaremaa vanemate nõusolekul. Ühena vähestest muudatustest, tulid käiku kiriklik-usulised küsimused ning ka mõningad ilmalikud kaalutlused, kuid üldjoontes jätkus elukorraldus sarnaselt varasemate aegadea.²¹⁶

Ka 1255. aasta leping tõi suhteliselt minimaalsed muudatused. Faktiliselt lasus saarlastel sõjaline kohustus Saksa ordu ees, kuid realsuses rakendus antud kohustus sel perioodil veel küllaltki väikesel määral ja nad olid selles osas üsna lõdvas sõltumuses.²¹⁷ Oluliste täiendustena lisandusid sinna pärimisõigus ning kinnisvara osas vastutus võlgade ees.²¹⁸ Nimetud lepingus olid mainitud ka kaheksat saarlast, eeldatavasti nende juhti nimepidi ning see kinnitati ka saarlaste pitseriga, mis viitab küllaltki iseseisvale ning kollegiaalsele kohapealsele institutsioonile.²¹⁹ Mis puudutab 1261. aasta lepingut, siis selles osas peab Uluots Liivimaa riimkroonikat²²⁰ ainsaks usaldusväärseks teateks saarlaste ja sakslaste vahel sõlmitud lepingu osas, paraku antud leping pole neist kolmest ainsana säilinud.²²¹ Kuid üldjoontes on 1255. ja 1261. aasta lepingud 1241. aasta lepingu täiendused ning omavad suhteliselt minimaalseid muudatusi.²²² Lepingutest ilmneb ka Saksa ordu teatav hirm saarlaste ees, mida väljendatakse järgnevalt: metsikud paganad, kristlastele üliohtlikud, metsikuse vähendamiseks õiguste andmine ja palju muud. Need on ilmselged märgid, mis näitavad Saksa ordu teatavat pelgust ja aukartust saarlaste eest ning, mis võis olla üheks põhjuseks, miks saarlastel püsis pikka aega

---

²¹⁵ Vt lähemalt, Alttoa. 101 Eesti pühakoda, lk. 162–169.

²¹⁶ Jüri Uluots. Eestlaste lepingud võõrastega 13. sajandil(1935), in: Jüri Uluots. Seaduse sünd. Eesti õiguse lugu, koost. Hando Runnel. Tartu: Ilmamaa, 2004, lk. 78–93.

²¹⁷ Samas, lk. 78–93.

²¹⁸ Samas, lk. 80.

²¹⁹ Tarvel. Piiskopi- ja orduaeg 1227-1572, lk. 90; Selart (koost. ja toim). Eesti ajalugu II, lk. 66–67.

²²⁰ Vt. lähemalt, Livländische Reimchronik, hrsg. Leo Meyer. Hildesheim: Olm, 1963. Värss 759-764, 886-889, 1259, 1684.

²²¹ Uluots. Eestlaste lepingud, lk. 80.

²²² Samas, lk. 76–77.

sellisel määral küllaltki suur iseseisvus.²²³ Ja samas neil oli ka põhjust kartmiseks, kui arvestada saarlaste tollaegset tugevat sõjalist positsiooni Läänemere kontekstis.²²⁴ Kindlasti ei olnud need kõige relevantsemad põhjendused ning oma osa võis olla ka soovil hoida kohalikega häid suhteid. Saame oletada, et seda tehti teatavatel ennetavatel põhjustel selleks, et tulevikus poliitilistes heitlustes hoiaksid kohalikud Saksa ordu poolele ning liitlastena oleksid saarlased tunduvalt kasulikumad kui vaenlastena.

2.3.2 Arhitektuur ja sisustus

Just oma agara ehitustegevusega 13.–14. sajandil, hakkas Saksa ordu üha enam oma positsiooni kinnitama, kus Lääne- ja Saaremaale sattusid mitmed ehitusmeistrid läbi Riia, mis oli justkui stardiplatsiks nende karjääri edukaks alguseks. Antud meistrid olid juba varasemalt mitmetes meisterkondades tegutsenud ning tõid sellega kaasa uut moodi värsket vormikeele. Läbi nende professionaalide, saame seletada, miks Saare-Lääne kirikutes esineb ka Ülem-Reinimaale omaseid kujundusmotive ning lisaks nende kõrval ka Vestfaali omi.²²⁵ Sellised mõjutused sai suurema hoo sisse pärast Saksa ordu ülemvõimu algust, alates 1346. aastast, kui sai ka Põhja-Eestis alguse uus kunstiajaloo periood, mida esmalt vormisid Reinimaa mõjutused. Kuid sellega lõppesid mõneks ajaks ka (ehituslikud) suhted Skandinaaviaga. Uuesti taastusid Eesti-Rootsi kunstikontaktid Piritra kloostri rajamisega aastatel 1407–1436.²²⁶

Muhu kiriku pikihoones on seinamaalingutena seisnud rivis tunnusesesemetega või tekstiililintide abil äratuntavad märtrid, piiskopid, imetegijad ja kuningad. Samuti oli seal ka Saksa Ordu musta ristimärgiga rüütlifiguur, mis paiknes põhjaseina läänepoolses lõigus, hoides enda käes mõõka ning lippu. Oma kohalolekuga osutas ta orduvendade kuuluvusega katoliiklikku pühakutehierarhiasse. Need on ilmsed märgid, mis ostutavad Saksa ordu tellimusele.²²⁷ Praeguseks vaid fragmentaalselt säilinud maalingud, pärinevad ilmselt 13. sajandi lõpust. Kuid need ei ole kõik üheaegsed. Mõned neist on Villem Raami sõnul loodud koheselt pärast kiriku rajamist, 13. sajandi lõpus ja osad neist alles 14. sajandi I veerandil.²²⁸

---

²²³ Samas, lk. 88–93.

²²⁴ Selart (koost. ja toim). Eesti ajalugu II, lk. 66–67.

²²⁵ Markus; Kreem; Mänd. Eesti kirikud I, lk. 90.

²²⁶ Karling. Baltikum och Sverige, s. 131.

²²⁷ Raam. Ühest vähetuntud, lk. 56.

²²⁸ Raam. Eesti arhitektuur II, lk. 72; Raam. Ühest vähetuntud, lk. 57.

Hetkel on neist suhteliselt hästi säilinud vaid kooriruumi idaseinas asuv elusuurune rindkujutis Iisraeli rahva esiisast Aabrahamist. Lisaks veel kooriruumi külgselintel viis apostlit, üks prohvet ja – naispühak²²⁹, sümboliseerides taevalikku Jeerusalemma.

Kompositsioonilisel ülesehitusel on kuus arkaadi, kus kolm neist jäävad kummalegi poole akent. Neist poolfiguuridest on kõige paremini säilinud prohvet Habakuk. Äratuntavad on ka tänu oma atribuutidele, idapool säilinud Ristija Johannes (pikk rist) ja Peetrus (võtmega). On oletatud, et säilinud naisfiguur võis olla Püha Katariina,²³⁰ mis selgitaks meile ilmselt lõplikult ka, seda, et Katariina oli kiriku patroon juba kiriku alguperioodil kui võtta arvesse eelnevalt välja toodud asjaolu, et kiriku seinamaalingud on loodud 13.–14. sajandi jooksul. Kuid kiriku imepärased maalingud avaldasid suurt muljet kohalikule elanikkonnale ning mitmed pühakodasid kaunistatud motiivid ehivad ka näiteks Muhu põlledes tikandit.²³¹

---

²²⁹ Antud naispühak võis eelnevate spekulatsioonide kohaselt olla püha Katariina.

²³⁰ Raam. Ühest vähetuntud, lk. 51–56.

²³¹ Selart (koost. ja toim.). Eesti ajalugu II, lk. 333.

KOKKUVÕTE

Muhu saar oli muinasaja lõpus üks muistsetest administratiivpiirkondadest ning seega omas sel ajal küllaltki tugevat ning iseseisvat positsiooni. Pärast 1227. aastal Valjalas aset leidnud ristimist, oli kogu Eesti ala võõrvõimudele allutatud. Muhu jaoks muutus olukord taas 1237. aastal, pärast Mõõgavendade ordu laiali minemist, kui vastav ala liideti Saksa orduga. Kuigi Saaremaa ja Muhu olid faktiliselt allutatud uutele isandatele, jäid nad praktikas küllaltki iseseisvaks kuni 1343. aasta Jüriöö sündmusteni. Nende isandad külastasid oma valdusi enamasti vaid mõnel korral aastas ning ka siis vaid osaliselt maksude kogumiseks. Saarlaste suhtelise iseseisvuse tõestuseks on ka säilinud harukordsed lepingud, mis sõlmiti kohalike ja Saksa ordu vahel. Neist esimene sõlmiti juba 1241. aastal, kus on kajastatud ordu ja kohalike vahelised suhted, seejuures oli olulisel kohal ka kohalike vanemate nõusolek kohapealse Saare foogti tegutsemise osas. Kohustustena lisandusid kohalikele vaid mõningate kiriklik-usuliste küsimuste täitmine ja sedagi küllaltki marginaalse osana.

1255. aasta lepinguga lisandus saarlastele teatav sõjaväeline kohustus, mida sel perioodil tuli veel küllaltki väiksel määral täita. Lisaks oli ka 1261. aasta leping, millega sisuliselt kinnitati ning uuendati eelmiseid lepinguid. Üsna pea pärast viimast lepingut, said alguse ka Muhu kiriku ehitustööd. Hermann Wartberge kroonika alusel tegi vend, ordumeister Otto von Lautenberg, annetuse Muhu kirikule 1267. aastal, mille alusel saab järeldada Saksa ordu tellimust. Kuigi kivikiriku loomisaastaks peetaksegi just viimati nimetatud aastat, siis esineb selles küsimuses mitmeid lahkarvamusi. Siiski, lähtudes arheoloogilistest tõenditest, võib Muhu esikiriku, mis eeldatavasti rajati puidust ning omas kivist vundamenti, ehituse dateerida vahetult pärast ristsõdade lõppu 1230ndatesse. Just 13. sajandi jooksul saigi alguse kirikute massilisem rajamine ning järgneva sajandi jooksul arenes ka kohalikul tasemel kiviraidekunst. Muhu kirik on oletatavasti rajatud muistsele muhu pühapaigale, millele viitasid mitmed arheoloogilised leiud kiriku vahetust lähiümbrusest. Saartel olnud eliit võttis uue usu küllaltki kiiresti omaks, kuigi mõnda aega veel säilisid mitmed paganliku usu motiivid. Nende seas ka näitena kristlike ning paganlike motiivide segunemises, mis on esindatud trapetsiaalsete hauaplaatide kaudu. Siinjuures olid nähtavad mitmed Ojamaale viitavad motiivid, kuigi nimetatud hauaplaat on loodud kohaliku meistri poolt.

Keskaegne kirik ei saanud kuidagi toimida ilma oma patroonita, Muhu kiriku puhul oli selleks püha Katariina Aleksandriast, kelle värvikas elulugu sobis suurepäraselt vallutusjärgsesse Muhu keskkonda. Tulenevalt mitmetest Saksa ordu kunstimotiividest, mis paraku fragmentaalselt ilmestavad kiriku kooriruumi, võime ühe (ühtlasi ka ainsa) naisfiguuri osas oletada ka püha Katariinat. Läbi selle asjaolu saame tõdeda seda, et kui antud naisfiguur on tõesti püha Katariina, siis oletatavasti oli ta seda juba kiriku loomise perioodil ehk 13. sajandil.

Kiriku lihtsakoelised kuid arhitektuuriliselt väga head proportsioonid on loodud mitmete suurepärase meistrite või lausa meisterkondade poolt. Lähemal vaatlused ilmnevad Muhu kiriku sarnasused Ojamaa kirikutega, mis ise on omakorda saanud palju eeskuju tsistertslaste ning benediktiini ordudest. Samas maalingudekoori osas omasid ideoloogilisest kaalutlusest kristluses kõige olulisemate prohvetite, pühakute kujutiste temaatika, mis paraku on tänaseks päevaks küllaltki fragmentaalsena säilinud.

Edasisel uurimisel Muhu kiriku juures, võiks lähemalt käsitluse alla võtta pühakoja igapäeva elu puudutava osa (toimimise): liturgia, kohaliku vaimulikkonna, *fabrica* ja muu kirikumajanduse ning lähemalt ka kohaliku kihelkonna elanikkonna, mille abil oleks võimalik Muhu kiriku puhul seni lahenduseta jäänud küsimustele täiendavaid vastuseid leida. Nende seas eelkõige 13. –14. sajandit puudutavad igapäeva elu toimimist korraldavad ning mõjutavad faktorid, mille abil kohalik elu sai tegutseda/eksisteerida, vastavalt nõutud normidele ja oma arusaamistele. Muhu kirikut puudutava teema küllaltki laiahaardelisusest, jätkuks ruumi ka edaspidisteks täiendavateks uuringuteks.

SUMMARY

MUHU ST. CATHERINE'S CHURCH IN THE 13TH AND 14TH CENTURIES

Regrettably little attention has been paid to many of Estonia's medieval churches during the last few decades, among them Muhu St. Catherine's Church. The aim of this thesis was to draw attention to the 13th and beginning of the 14th century local administrative centre in Muhu and the numerous new aspects of its church history. How did the local conditions, which had been influenced by many different foreign powers for centuries, lead to the founding of Muhu church and what events prompted it. This thesis focuses mainly on the architectural and ideological influences that affected Muhu church during the 13th and 14th centuries. They were reflected upon in light of the architectural and ideological influences of Scandinavia and the Teutonic Order, which were the dominant factors in the history of the church at that time. However, it was not possible to achieve a comprehensive overview since all the sources from the period are extremely fragmented. The best way to overcome this situation was to use architectural morphology and an interdisciplinary approach that combined style, iconography, political and social history, mentality and liturgy. Using this combined methodology achieved more effective results than expected and got surprisingly close to the expected research goals.

13th and 14th century chronicles were the main published sources that provided answers to many of the research questions. However, several hypotheses were solved with the help of secondary sources as well. Many questions remained unanswered due to fact that it would require extensive new research on the exact construction of the church and its subsequent factors.

From the 13th century onward, the territory of Estonia became the focus of expansion for different Christian powers, mostly due to the prevailing pagan belief present in Estonia. Increasingly more invaders began to stake claims on these lands, among them Denmark, the Teutonic Order and the Livonian Order of the Brothers of the Sword. 1219 saw the beginning of a large-scale Christianization, which lasted until 1227. The islands proved to be the most challenging area, as the Teutonic Order made numerous attempts and failed to conquer them. The Teutonic knights managed to reach the island of Saaremaa only in 1227. Despite the local people's surrender and plea to be converted, almost all the people in the Muhu stronghold were executed on February 2, 1227. This can be seen as the Teutonic Order's revenge for all the

mischievous the people of Muhu and Saaremaa had done in mainland Estonia. From there on, the knights continued to Valjala stronghold in Saaremaa where the locals voluntarily converted to Christianity, thus completing the Christianization of the entire territory of Estonia.

After the Christianization, the new landlords began extensive construction works in order to strengthen and reinforce their position in the area. While the first churches were made of wood, in time the landlords' opportunities improved and connections to master builders were established, including those in nearby Gotland. The first Muhu church was believed to be made of wood, which has been confirmed by several archeological excavations, which revealed the masonry and groundwork believed to belong to the first Muhu church. However, the first stone Muhu church was erected in 1267 with the donations of the Ordensmeister of the Livonian Order, Otto von Lautenberg.

The simple but architecturally well-proportioned church is the creation of numerous skilled craftsmen or even master mason's circles. Upon closer morphological inspection one can discover similarities between Muhu church and the churches on nearby Gotland, which have been influenced greatly by the Cistercian and Benedictine Orders. This is confirmed by some of the motifs in the church, such as the tombstone and unique mason's marks of Gotland's master builder Johannes, which have also been found in Linköping Cathedral. Many of the craftsmen who worked on Muhu church participated in the construction of nearby Saaremaa, Karja and Pöide churches, which were commissioned by the Order as well.

Among the numerous motifs of the Teutonic Order, which today only decorate a fragment of the church's choir, it is possible to assume that the only female figure present is St. Catherine of Alexandria. As a result, it is possible to assume that if it is in fact St. Catherine then she was already present during the founding of the church in the 13th century. As a result of the study it became clear that St. Catherine, as one of the most common saints in Medieval Livonia, was also perhaps extensively worshipped in these parts. However, aside from St. Catherine no other patron saints of Muhu church were discovered that were widely worshipped at the time.

The research showed that the dominant architectural influences come from Gotland while the main ideological influences belong to the Teutonic Order. Although one could argue that the Teutonic mural paintings contain both archeological as well as ideological aspirations. Based on the still preserved mural fragments we can assume that Muhu church contained one

of the most richly decorated interiors in Medieval Saaremaa and Muhumaa. Unfortunately, and somewhat ironically, the most devastating period for the church was the 20th century when the fire of 1941 left the church without a roof for the next 15 years. The physical and environmental damages that ensued also had devastating effects on the spectacular murals. Although in the 1960-1970s conservators from Moscow attempted to save what could be saved, they greatly failed in their attempt and the state of the few paintings that remained deteriorated even further.

Future research concerning Muhu church should address its everyday life, such as liturgy, the local clergy, *fabrica* and other organisational aspects of the church, as well as local parish life, which would enable finding supplementary answers to yet unanswered questions regarding Muhu church. Among them the factors influencing the organisation of everyday activities in the 13th and 14th centuries, which the local parish followed based on the required norms and its own understandings. Further in-depth research could also be conducted regarding the church building masters and ideological aspirations originating from Gotland, which were not sufficiently covered during this study and did not provide comprehensive answers to many of the questions surrounding Muhu church.

KASUTATUD KIRJANDUS JA ALLIKAD

Publitseerimata allikad

Simson, Sirje. *Riigi kaitse all olevate vallasmälestiste kaitsekohustuse teatis.* Muinsuskaitseamet: Ruhnu, 5. oktoober 2008, lk. 1–49.

Publitseeritud allikad

Bartholomäus Hoeneke. *Liivimaa noorem riimkroonika (1315–1348).* koost. **Sulev Vahtre.** Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960.

Henriku Liivimaa kroonika. (HLK), tõlk. Richard Kleis, toim. ja komm. Enn Tarvel. Tallinn: Tänapäev, 2013.

Hermanni de Wartberge Chronicon Livoniae (HWCL), tõlk. ja toim. Ēvalds Mugurēvičs. Riga: Latvijas Vēstures Institūta Apgāds, 2005, siin lpp. 56–57.

Livländische Reimchronik (LRC), hrsg. Leo Meyer. Hildesheim: Olm, 1963.

Liivimaa vanem riimkroonika(LVRK), tõlk. ja komm. Urmas Eelmäe, tead. toim. Enn Tarvel. Tallinn: Argo, 2003.

Sekundaarkirjandus

Alttoa, Kaur. *101 Eesti pühakoda.* Tallinn: Varrak, 2015.

Alttoa, Kaur. *Saaremaa kirikud. The churches on the island of Saaremaa.* Tallinn: Kunst, 2003.

Antonsson, Haki; Garipzanov, Ildar H. *Introduction: the veneration of saints in early Christian Scandinavia and Eastern Europe, in: Saints and their lives on the periphery. Veneration of Saints in Scandinavia and Eastern Europe (c.1000-1200), ed. by Haki Antonsson and Ildar H.Garipzanov.* Belgium: Brepolis, 2010, pp. 1–14.

Ciardi, Anna Minara. *Saints and cathedral culture in Scandinavia c.1000- c.1200*, in: *Saints and their lives on the periphery. Veneration of Saints in Scandinavia and Eastern Europe (c.1000-1200)*, ed. by **Haki Antonsson and Ildar H.Garipzanov**. Belgium: Brepolis, 2010, pp. 39–66.

Dubois, Thomas A. *St Katarina in Her Own Light*, in: *Sanctity in the North. Saints, lives and cults in Medieval Scandinavia*, ed. by **Thomas A. Dubois**. Canada: University of Toronto Press Incorporated, 2008, pp. 271–303.

Eesti kirikud: postkaarte Aivo Aia kogust = Die Kirchen Estlands: Postkarten aus der Sammlung von Aivo Aia = Estonian churches: postcards from Aivo Aia's collection, tekst **Egle Tamm**, toim. **Eneken Helme, Ines Hansla, Miriam McIlpatrick-Ksenofontov**. Tallinn: Tänapäev, 2001, lk. 197-198.

Hallas-Murula, Karin. *101 Eesti arhitektuuriteost*. Tallinn: Varrak, 2012.

Kala, Tiina; Kaljundi, Linda; Kreem, Juhan [jt.]. *Eesti ajalugu. II, Eesti keskaeg*, koost. ja toim. **Anti Selart**. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, 2012.

Karjahärm, Toomas. *Oleviku minevikud. Ajaloolase käsiraamat*. Tallinn: Argo, 2010.

Sten Karling. *Baltikum och Sverige*, in: *Antikvariska studier III. Kungl. Vittershets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, del 65*. Stockholm: Wahlström & Windstrand, 1948, s. 7–139.

Kilumets, Juhan; Parmakson, Tõnu. *Kellade paiknemisest Saare-Lääne keskaegseis kirikuis*, in: **Villem Raam**, *Ars Estoniae mediæ ævi grates. Villem Raam, viro doctissimo et expertissimo*, koost. **Kaur Alttoa**. Rapla: Eesti Muinsuskaitse Selts, 1995, lk. 25–40.

Leimus, Ivar. *Kui palju maksis kirik Liivimaal?*, in: *Sõnadesse püütud minevik. In honorem Enn Tarvel*, koost. **Priit Raudkivi ja Marten Seppel**. Argo: Tallinn, 2009, lk. 123–137.

Leimus, Ivar. *Iura christianorum – Läti Henriku sõnakõlks või nõks paganate alistamiseks? – TUNA*, 1. 2011, lk. 9–19.

Leimus, Ivar. *Läänemere kristlikud paganad.* – *Tuna* 4/2009, lk. 5–22.

Ligi, Priit. *Eesti ja Rootsi sidemetest muinasajal. Sveriges och Estlands kontakter Under förhistorisk tid*, in: *Eesti ja Rootsi. Estland och Sverige*, koost. **Anne-Marie Dahlberg, Toomas Tamla**. Tallinn: Huma, 1993, lk. 14–20.

Linkvist, Thomas. *Christianisation and State-Building in the Baltic Sea Area*, in: *Der Ostseeraum und Kontinentaleuropa 1100-1600: Einflussnahme - Rezeption – Wandel*, hrsg. von **Detlef Kattinger ...** [et al.]. Schwerin: Thomas Helms Verlag, 2004, pp. 9–16.

Loit, Mari. *Trapetsiaalsed hauaplaadid Eestis*. Tallinn: Muinsuskaitseamet, 2004.

Markus, Kersti. *Kuidas propageerida ristisõda visuaalselt? Taanlaste ristisõjast Eestisse 12. sajandi lõpus ja 13. sajandi algul sakraalse ehituskunsti vahendusel.* – Kunstiteaduslikke uurimusi kd.24/3-4. Tallinn, 2015, lk. 7–44.

Markus, Kersti. *Mentaliteedimuutused Saaremaal muinasaja lõpul*, in: *Sõnadesse püütud minevik. In honorem Enn Tarvel*, koost. **Priit Raudkivi ja Marten Seppel**. Tallinn: Argo, 2009, lk. 59–78.

Markus, Kersti; Kreem, Tiina-Mall; Mänd, Anu. *Eesti kirikud I. Kaarma kirik*. Tallinn: Muinsuskaitseamet, 2003.

Markus, Kersti. *Från Gotland till Estland: kyrkokonst och politik under 1200-talet / Kersti Markus*. Tallinn: Mercur Consulting, 1999.

Markus, Kersti. *Gotland ja Eesti? 13. sajandi kunstikontaktide uurimise võimalusest*, in: *Villem Raam. Ars Estoniae medii aevi grates, Villem Raam, viro doctissimo et expertissimo*, koost. **Kaur Alttoa**. Rapla: Eesti Muinsuskaitse Selts, 1995, lk. 43–57.

McMahon, Michael. *Pühakud. Kunst, ajalugu, ilmutused*, tõlge **Maarja Kaaristo**. Tallinn: Varrak, 2008.

Mägi, Marika. *From Paganism to Christianity. Political changes and their reflection in the burial customs of 12th–13th Century Saaremaa*, in: *Der Ostseeraum und Kontinentaleuropa 1100-1600: Einflussnahme - Rezeption – Wandel*, hrsg. von **Detlef Kattinger...**[et al.]. Schwerin: Thomas Helms Verlag, 2004, pp. 27–34.

Mägi, Marika. *At the crossroads of space and Time. Graves, changing society and Ideology on Saaremaa (Ösel), 9th–13th centuries AD*. Tallinn: 2002, pp. 15–170.

Mägi, Marika. *Saaremaa muinasaeg 600-1227*, in: *Saaremaa 2. Ajalugu. Majandus. Kultuur, toim. Kärt Jänes-Kapp, Enn Randma, Malle Soosaar.* Tallinn: Koolibri, 2007, lk. 55–76.

Mänd, Anu. *Saints' Cults in Medieval Livonia*, in: *The clash of cultures on the medieval Baltic frontier*, ed. by **Alan V. Murray.** Burlington: Ashgate, 2009, pp. 191–223.

Mänd, Anu. *Kes on kes Tallinna Niguliste peaaltari rentaabliil.* – Kunstiteaduslikke Uurimusi = Studies on art and architecture = Studien für Kunstwissenschaft, kd18/1–2. Tallinn: 2009, lk. 7–41.

Oliński, Piotr. *Die Franziskaner und ihre missionarischen Aktivitäten*, in: *Cura animarum. Seelsorge im Deutschordensland Preußen*, hrsg. **Stefan Samerski.** Köln[etc.]: Böhlau Verlag, 2013, pp. 92–105.

Perens, Helle. *Paekivi Eesti ehitistes I. Üldisloomustus. Lääne-Eesti.* Tallinn: Eesti Geoloogiakeskus, 2003.

Pesti, Olavi; Rikas, Külli. *Saaremaa ajaloo-ja kultuurimälestised.* Tallinn: Olion, 1991.

Raam, Villem. *Eesti arhitektuur II. Läänemaa. Saaremaa. Hiiumaa. Pärnumaa. Viljandimaa.* Tallinn: Valgus, 1996.

Raam, Villem. *Muhu kiriku ehitusloolisest positsioonist*, in: *Arhitektuuripärandi uurimisest Eesti NSV-s. 17.mail 1985.a. Tallinnas toimunud teoreetilis-praktilise konverentsi materjalid.* Tallinn: Valgus, 1987, lk. 31–81.

Raam, Villem. *Ühest vähetuntud kunstiloost Muhu saarel.* – Kunst, nr. 64/2, 1984, lk. 51–58.

Tarvel, Enn. *Ajaloolase analüüsist*, in: **Enn Tarvel.** *Ajalookimbatused.* koost. **Marten Seppel** (Eesti mõttelood 109). Tartu: Ilmamaa, 2013, lk. 58–70.

Tarvel, Enn. *Henrik ja tema aeg*, in: **Enn Tarvel,** *Ajalookimbatused,* koost. **Marten Seppel** (Eesti mõttelugu 109). Tartu: Ilmamaa, 2013, lk. 156–178.

Tarvel, Enn. *Henriku motiividel*, in: **Enn Tarvel.** *Ajalookimbatused.* koost. **Marten Seppel** (Eesti mõttelood 109). Tartu: Ilmamaa, 2013, lk. 179–183.

Tarvel, Enn. *Ühiskondlikud suhted Eestis II aastatuhande algul*, in: **Enn Tarvel.** *Ajalookimbatused*, koost. **Marten Seppel** (Eesti mõttelugu 109). Tartu: Ilmamaa, 2013, lk. 203–217.

Tarvel, Enn. *Piiskopi-ja orduaeg 1227-1572*, in: *Saaremaa 2. Ajalugu. Majandus. Kultuur, toim. Kärt Jänes-Kapp, Enn Randma, Malle Soosaar.* Tallinn: Koolibri, 2007, lk. 77–142.

Tuulse, Armin. *Karja meister Saaremaal ja Ojamaal (1962)*, in: **Armin Tuulse.** *Linnad ja lossid*, koost. **Kadri Asmer** (Eesti mõttelugu 114). Tartu: Ilmamaa, 2013, lk. 407–415.

Tuulse, Armin. *Kabelitest katedraalideni*, in: **Armin Tuulse.** *Linnad ja lossid*, koost. **Kadri Asmer** (Eesti mõttelugu 114). Tartu: Ilmamaa, 2013, lk. 380–386.

Tuulse, Armin. *Monument och konstverk, som förstörts i Estland 1941–1944*, in: *Antikvariska studier III. Kungl. Vittershets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, del 65.* Stockholm: Wahlström & Windstrand, 1948, s. 139–183.

Uluots, Jüri. *Eestlaste lepingud võõrastega 13.sajandil (1935)*, in: **Jüri Uluots.** *Seaduse süünd. Eesti õiguse lugu*, koost. **Hando Runnel** (Eesti mõttelugu 59). Tartu: Ilmamaa, 2004, lk. 58–93.

Uluots, Jüri. *Eesti-Rootsi suhted minevikus(1929)*, in: **Jüri Uluots.** *Seaduse süünd. Eesti õiguse lugu*, koost. **Hando Runnel** (Eesti mõttelugu 59). Tartu: Ilmamaa, 2004, lk. 94–98.

Uluots, Jüri. *Omaavalitsuste tähtsus Eestis ajalooliselt seisukohalt*, in: **Jüri Uluots.** *Seaduse süünd. Eesti õiguse lugu*, koost. **Hando Runnel** (Eesti mõttelugu 59). Tartu: Ilmamaa, 2004, lk. 46–57.

Vaga, Voldemar. *Üldine kunstiajalugu*, toim. **Mart-Ivo Eller.** Koolibri: (Tallinn), Greif: (Tartu), c 2007), 4. tükk.

Vaga, Voldemar. *III Feodaalne killustatus. Linnakindlused, linnused, kirikud, kloostrid ja ühiskondlikud hooned*, in: *Eesti arhitektuuri ajalugu*, peatoim. **Harald Arman.** Tallinn: Eesti Raamat, 1965, siin lk. 96–97.

Vahtre, Lauri. *Keskaegsete maakirikute ja –kabelite nimipühakute kajastumine Eesti rahvakultuuris.* – Kleio, 1. 1988, lk. 38–45.

von zur Mühlen, Heinz. *Livland von der Christianisierung bis zum Ende seiner Selbständigkeit (etwa 1180–1561)*, in: *Deutsche geschichte im Osten Europas. Baltische Länder*, hrsg. von **Gert von Pistohlkors**. Berlin: Siedler, 1994, pp. 25–170.

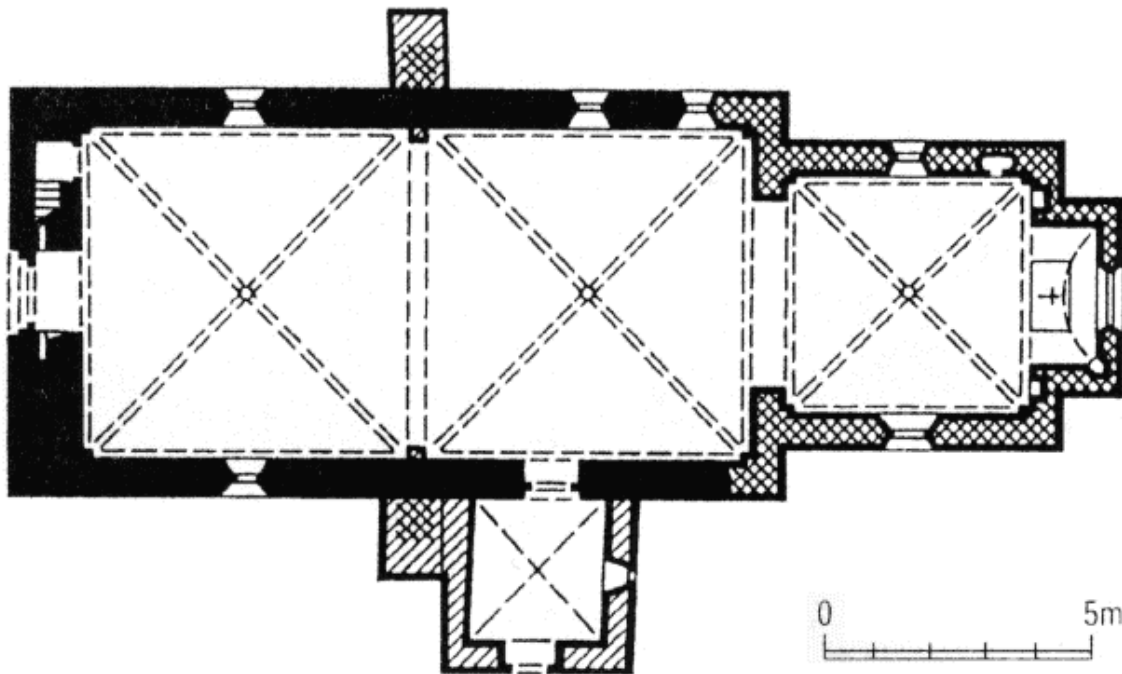
LISAD

Joonis 1. Trapetsiaalne hauaplaat ilmapuu, sõdalase ja sarve kujutisega (foto: Keidi Saks, 2015).

Joonis 2. Ehitusmeister Johannese hauaplaat. (foto: Keidi Saks, 2015).

Joonis 3. Muhu püha Katariina kiriku põhiplaan. Repro Kaur Altoa raamatust "Saaremaa Kirikud," 1997.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina Cäroly Saksakulm (sünnikuupäev 10.05.1992),

annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose,

bakalaureusetöö „Muhu Püha Katariina kirik 13.- 14. sajandil,“

mille juhendaja on professor Anti Selart

- 1.1 reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
- 1.2 üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.
2. Olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
3. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 25.mail 2016